

Kemâleddin Harpûti'nin *Teshbîtü'l-mefhûm fî tahkîki't-tebeyye beyne'l-ilm ve'l-ma'lûm* İsimli Kelâm Risâlesi*

Ahmet Karataş**

A Kalâm Treatise by Kemâleddin Harpûti:

Tathbît al-mafhûm fî tahqîq al-taba'iyah bayna al-'ilm wa al-ma'lûm

Tathbît al-mafhûm fî tahqîq al-taba'iyah bayna al-'ilm wa al-ma'lûm is a kalâm treatise written by Kemâleddin Harpûti Efendi, a 19th century Ottoman scholar. In this treatise Harpûti argues that God's knowledge is conditioned by what is known. The author pens his treatise on the basis of the Qur'an, Hadith, and various madrasah textbooks, and particularly on the thought of Mâturîdî and Ash'arî. Kemâleddin Harpûti also benefits from the thoughts of various Sufî masters such as Ibn Arabî, Abdurrahmân Jâmî, İsmail Hakkî Bursevi as well as Abdullatîf Harpûti. The treatise is important as it represents the scholarly profundity of the 20th century madrasah culture in Harput. This paper offers the transcription of the only known manuscript into Turkish, and presents this important work to the attention of scholars of kalâm and tasawwuf.

Key words: Kemâleddin Harpûti, knowledge ('ilm), what is known (ma'lûm), Mâturîdî, Ash'arî, kalâm, Ibn Arabî, İsmail Hakkî Bursevi, tasawwuf (Sufism).

Elazığ (Ma'mûretülazîz/El'azîz) müftülerinden Mehmed Kemâleddin Efendi (ö. 1354/1936) kökü XVII. asra kadar uzanan büyük bir ilmî silsileye mensup Harputlu Efendigil ailesinin son müderrisi ve dinî eserler telif eden son âlimidir. Dedesi *Kasîde-i Bürde* şârihi olarak bilinen Harput Müftüsü Ömer Naîmî Efendi (ö. 1299/1882), babası büyük âlim, müderris Abdülhamid Hamdi Efendi'dir (ö. 1320/1902). Babasının hususi alâkasıyla yetişen Kemâleddin Efendi çok iyi bir medrese eğitimi almış, uzun yıllar

* Teklif ve tavsiyeleriyle makaleye katkı sağlayan isimlerini bilemediğim saygıdeğer hakemlere teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (karatasahmed@gmail.com).

Elazığ'ın çeşitli mekteplerinde muallimlik, Harput Kâmil Paşa Medresesi ve Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye'de müderrislik, Harput İmam-Hatip Mektebi'nde hocalık yapmıştır. 1334-1345 (1916-1926) yılları arasında Osmanlı'nın son, Cumhuriyet'in ilk Elazığ müftüsü olarak vazife icra etmiş; bir ihbar neticesinde evinde yapılan aramada Cumhuriyet'e muhalefet, makâm-ı hilâfete sadakat, hilâfetin ilgasını tenkit ile alâkalı ve şapka takmak gibi yenilikler aleyhine kaleme alınmış "te'siri hâvî evrâk-ı muzırırâ" bulunarak tutuklanmış, Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış, bu muhakeme neticesinde 4 Eylül 1926'da müftülükten azledilerek Samsun'a sürgüne gönderilmiştir. İki yıla yakın süren yıpratıcı bir sürgün devresinden sonra Harput'a dönen Kemâleddin Efendi uzlete çekilmiş, 2 Şubat 1936'da vefat etmiştir.¹

Risâlenin Sebeb-i Te'lifi, Konusu ve Muhtevası

Kemâleddin Efendi 1925'te Elazığ merkez müftüsüyken o sıralar Elazığ'a bağlı bir kaza olan Arapgir'in² müftüsü Hoca Ahmed Efendi³ bazı kelâm ulemâsının dile getirip savunduğu "İlm-i ilâhî mâlûma tâbidir" {عِلْمُهُ تَعَالَى تَابِعٌ} {عِلْمُهُ تَعَالَى تَابِعٌ} {عِلْمُهُ تَعَالَى تَابِعٌ} kazıyyesine kalben razı olamadığını ve bunu kabullenemediğini belirterek kendisinden bu mesele hakkında teferruatlı mâlûmat istirham etmesi üzerine Kemâleddin Efendi *Tesbîtü'l-mefhûm fî tahkiki't-tebeyye beyne'l-ilm ve'l-ma'lûm* ismini verdiği⁴ bu risâleyi yazmaya başlamış ve 10 Safer 1344'te (30 Ağustos 1925) tamamlamıştır.⁵

Risâlenin ana konusu Ehl-i sünnet kelâmcılarının dile getirdikleri "Allah'ın ilminin mâlûma tâbi olduğu" meselesini ispattır. Ancak Kemâleddin

1 Kemâleddin Efendi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleriyle ilgili teferruatlı bilgi için bk. Karataş, "Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi", s. 29-125.

2 Arapgir bugün Malatya'nın ilçesidir.

3 Müftü Ahmed Efendi hakkında tespit edebildiğimiz tek husus onun Harput'un önde gelen mürşitlerinden olan İmam Efendi diye meşhur Nakşî-Hâlidî şeyhi Osman Bedreddin Efendi'nin (ö. 1343/1924) müritlerinden olması ve Arapgir müftüsüyken o sıralar Harput'ta mukim olan şeyhine mektuplar yazmasıdır. İmam Efendi de bu mektuplara cevap vermiştir (bk. Osman Bedreddin Erzurûmî, *Gülzâr-ı Sâminî*, II, 127-31 [17 Mart 1328/30 Mart 1912 tarihli 144. mektup]; II, 393-98 [1336/1918 tarihli 193. mektup]; II, 429-42 [22 Cemâziyelevvel 1337/23 Şubat 1919 tarihli 197. mektup]). İmam Efendi'nin Ahmed Efendi'ye yazdığı mektuplar manzum-mensur dinî-tasavvufî nasihatlerden ibarettir.

4 Bk. vr. 1^b-2^a. Kemâleddin Efendi'nin hayatı hakkında bilgi veren İbnülemin Mahmud Kemal ve İshak Sunguroğlu bu risâlenin adını *Tesbîtü'l-mefhûm fî tahkiki tebeyyeti'l-ilm li'l-ma'lûm* şeklinde kaydetmişlerdir (İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, II, 854; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 173). Risâlenin adı "İlmin mâlûma tâbi olup olmadığı meselesinin hakikatini anlamak" mânasına gelmektedir.

5 vr. 34^b.

Efendi bu mevzuyu daha geniş çerçevede ele almış, kazâ, kader, insan fiillerinin yaratılışı, insanın üstesinden gelemeyeceği vazifelerle sorumlu tutulup tutulamayacağı (teklîf-i mâ lâ yutâk), irade hürriyeti, ilmin çeşitleri ve ezeliği, a'yân-ı sâbite, eşyanın mahiyeti gibi konular hakkında da mâlûmat vermiştir.⁶

Kemâleddin Efendi kelâm ilminin ana konuları arasında yer alan yukarıdaki meselelerle ilgili felsefecilerin ve ehl-i tasavvufun da görüşlerine yer vermekle birlikte temel düşünce zeminine Mâtürîdî ve Eş'arî ulemâsının yaklaşımını yerleştirmiştir. Ehl-i sünnet kelâmcılarının görüşlerinin örtüştüğü noktalarda ise Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin ve ondan ilham alan İsmâil Hakkı Bursevî'nin eserlerinden iktibaslar ve risâlesinin ebadına göre uzun sayılacak tercüme yapılarak mevzulara tasavvufî perspektiften yaklaşmayı tercih etmiştir.

Bu makalenin amacı geçen asra kadar şarkın önemli ilim merkezlerinden sayılan Harput'un önde gelen müderrislerinden vilâyet müftüsü Kemâleddin Efendi'nin 1925'te kazâ, kader, ilim-mâlûm ilişkisi gibi o dönemde pozitivizmin de etkisiyle değişik mahfillerde çokça konuşulan kelâm meselelerini ele aldığı ve bugüne kadar akademik çevrelerde varlığından söz edilmemiş yazma bir risâlesinden kelâm ve tasavvuf araştırmacılarını haberdar etmek, bu eserin kaynaklarını gücümüz yettiğince tespit ve tahkik edip eseri günümüz harflerine aktarmaktır. Kemâleddin Efendi'nin risâlesinde yer verdiği mevzuları enine boyuna inceleme, tartışma, onun bu mevzulara yaklaşımını ve görüşlerini değerlendirme gibi hususlar şüphesiz ayrı bir makalenin ve ilgili sahaların araştırmacılarının konusudur.

Risâle ana hatlarıyla şu kısımlardan oluşmaktadır:

1. Besmele, hamdele, salvele, sebab-i te'lîf [1^b-2^a],
2. Kazâ ve kader, halk-ı ef'âl-i beşer, teklîf-i mâ lâ yutâk, sıfât-ı ilâhiyye meselelerine kısa bakış [2^a-3^b],
3. Allah'ın sübûtü sıfatları [3^b],
4. Sübûtü sıfatlardan "ilim" ve ilmin taallukatı, çeşitleri, ezeliği meselesi [3^b-4^b],

6 Kemâleddin Efendi'nin bu risâlesini yazdığı dönemde hemen hemen aynı konuların aynı kaynaklara müracaat edilerek ama eleştirel ve daha farklı bakış açısıyla ele alındığı bir başka eser Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin (ö. 1373/1954) 1933'te Kahire'de neşredilen *Mevkîfü'l-beşer tahte sultânî'l-kader*'dir. Bu iki eseri de içine alacak şekilde devrin âlim ve müderrislerinin yazdıkları kelâm risâlelerinin birbirleriyle mukayeselerine ve metinler arası irtibat bakımından tahlillerine ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz.

5. İlim mâlûm arasındaki irtibat, “İlm-i ezeli mâlûma mı tâbidir, mâlûmun vukuuna mı tâbidir” meselesi etrafındaki tartışmalar [4^b-8^b],
6. Sırr-ı kader [8^b-10^b],
7. İlm-i ilâhînin çeşitleri [10^b-12^a],
8. Allah'ın ilminin mâlûma uyup uymaması mevzuunun devamı [12^b-16^b],
9. Vera' terimi, kader ve kazâ-yı ilâhî meselesi [16^b-20^a],
10. Bir yahudi âliminin İslâm'ın kader ve kazâ anlayışını sorguladığı şiiri [20^a-21^a],
11. Kazâ, kader, sırr-ı kazâ ve kader [21^a-22^a],
12. “Üm” teriminin ifade ettiği mâna ve makamlar [22^a],
13. Saîd ve şakî kavramları, kişinin müslümanlığının veya kâfirliğinin ezeli olup olmadığı meselesi [22^b-24^a],
14. Hayır, şer, hidayet, dalâlet, saadet, şekavet konuları [24^a-26^a],
15. Kemâleddin Efendi'nin babası Abdülhamid Hamdi Efendi ile yaptığı Diyarbakır seyahatine dair bir hâtırası [26^a-26^b],
16. Sırr-ı sırr-ı kader [27^a-28^a],
17. İstirat, a'yân-ı sâbite / meratip konusu [28^a-29^b],
18. Sırr-ı kader ve şuûnât-ı ilâhiyye [29^b-30^a],
19. Allah Teâlâ'nın kaderinin kazâsına, kazâsının ilmine, ilminin mâlûmuna mâlûmunun da kendisine tâbi oluşu [30^a-31^a],
20. Kazânın çeşitleri (kazâ-yı mübrem, kazâ-yı muallak) [31^a-32^a],
21. Takdîr-i ilâhî bakımından emrin kısımları [32^a],
22. Kesb ve sa'y [32^a-32^b],
23. Mûtezile-Kaderiyye irtibatı, bunların kader ve kazâ ile ilgili görüşleri, bu görüşlerin tenkidi [32^b-34^b],
24. Ferağ kaydı [34^b].

Risâlenin Kaynakları

Kemâleddin Efendi eserini hazırlarken başta âyet ve hadisler olmak üzere birçok kaynaktan istifade etmiştir. Ancak o, istifade ettiği kitapların veya müelliflerin çoğunun ismini anmamış, “meşâhîr-i kütüb-i mu'tebereden mefhum ve muktebes delâil”, “bazı ulemâ”, “ulemâ-yi mütekelliminden nakledilen”, “bazı urefâdan menkul”, “üdebâdan bir zat” gibi ibareleri kullanarak söyleyeceklerini ifade etmiştir.⁷ Bu muğlaklığı kaldırmak, Kemâleddin Efendi'nin iktibas, nakil, tercüme yahut işaret ettiği kaynaklara ve çoğu yerde herhangi bir kayıt göstermeksizin kendi cümleleriymiş gibi yazdığı satırların me hazlarına ulaşmak hayli meşakkatli ve müşkil olsa da bu makalede söz konusu kaynaklar mümkün olduğunca tespit edilerek dipnotlarda belirtilmiştir.

Kemâleddin Efendi risâlesinde kırk dört âyet-i kerîme, yirmi sekiz hadis-i şerife yer vermiştir. Bu âyet ve hadisler ekseriyetle kader ve ilimle alâkalı olup esasında onun istifade ettiği kitaplarda da kayıtlıdır. Bunların o eserlerdeki sıralamasını da göz önüne aldığımızda Kemâleddin Efendi'nin bu nasları doğrudan Kur'an'dan ve hadis kitaplarından ziyade ilgili kitaplardan iktibas ettiğini söyleyebiliriz.

Kemâleddin Efendi'nin en önemli kaynakları arasında medreselerde okutulan telif, şerh, hâşiye, ta'lik türü kelâm eserleri bulunmaktadır. O her ne kadar İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), İmam Eş'arî (ö. 324/935-36), Hişâm b. Hakem (ö. 179/795), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Teftâzânî (ö. 792/1390), Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355), Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) gibi zevattan yahut bunların eserlerinden bahsetmişse de bazı istisnalar dışında bunlardan doğrudan alıntılar yapmamış, bunların muahhar kelâm kitaplarına yansıyan fikirlerini eserine almıştır. Bu eserlerin başında Gelenbevî İsmâil Efendi'nin (ö. 1205/1791) *Celâl Hâşiyesi* adıyla meşhur olmuş *Hâşiyetü'l-Gelenbevî alâ Şerhi Celâlidîn ed-Devvânî alâ Akâidü'l-Adudiyye* isimli eseri gelmektedir. Eser, adından da anlaşılacağı üzere Eş'arî kelâmcılarından Adudüddin el-Îcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye* isimli risâlesine bir başka Eş'arî kelâmcısı Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502) tarafından yapılan ve medreselerde *Celâl* adıyla meşhur olan şerhine yazılmış önemli bir hâşiyedir.⁸ Kemâleddin Efendi risâlenin bir yerinde daha evvel yazdığı *Kasîde-i Münferice'nin Tahmîsiyle Beraber Türkçe Şerhidir* adlı eserine atfen “... fâzıl-ı şehîr İsmâil Gelenbevî hazretlerinin tahkiki...” diyerek Gelenbevî'den bahsetmekte ancak *Celâl Hâşiyesi*'ni zikretmemektedir. Gelenbevî'nin *Ta'likât*

7 vr. 1^b-2^a.

8 Daha teferruatlı bilgi için bk. Gölcük – Yurdagür, “Gelenbevî”, s. 552-55.

alâ Hâşiyeti's-Siyâlkûtî adlı eserinin de bulunması Kemâleddin Efendi'nin bu eserden de doğrudan istifade ettiğini düşündürmekteyse de *Kasîde-i Münferice'nin Tahmîsiyle Beraber Türkçe Şerhidir*'inin ilgili yerini incelediğimizde söz konusu eserin *Celâl Hâşiyesi* olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte onun Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsîd*'inde “ilim” ve “adem/mâdum” konularını anlattığı kısımlar, Adudüddin el-Îcî'nin *el-Mevâkıf* ve Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'indeki başta “ilim” olmak üzere ilgili bahislerden de yer yer doğrudan istifade ettiğini söyleyebiliriz.

Kemâleddin Efendi, risâlesini hazırlarken babası Abdülhamid Hamdi Efendi'nin Kutbüddin er-Râzî'nin (ö. 766/1365) *Şerhuş-Şemsiyye* adlı eserine Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin yazdığı hâşiyeye *Siyâlkûtî*'nin (ö. 1067/1657) yazdığı hâşiyenin hâşiyesi olan *Hâşiyeye cedîd ale's-Siyâlkûtî* adlı eserinden de istifade etmiştir. Aslında Abdülhamid Efendi'nin isim vermeden kaydettiği bazı cümleler başta Adudüddin el-Îcî olmak üzere daha önceki müelliflerin eserlerinde ya olduğu gibi yahut daha teferruatlı veya daha muhtasar bir şekilde geçmektedir.⁹ Kemâleddin Efendi de söz konusu cümlelerin tercümelerini isim vermeden, ama babasının iktibas ettiği şekliyle risâlesine kaydetmiştir.

Kemâleddin Efendi'nin kaynaklarından biri de çağdaşı ve hemşehrisi İstanbul Dârülfünunu ilm-i kelâm müderrisi Abdüllatif Harpûtî'dir (ö. 1334/1916).¹⁰ Kemâleddin Efendi Abdüllatif Harpûtî'nin *Tenkihu'l-kelâm fî akâidi ehli'l-İslâm* adlı eserinin özellikle ilim-mâlûm irtibatını ele aldığı kısımlarından geniş ölçüde istifade etmesine rağmen risâlesinin hiçbir yerinde Abdüllatif Harpûtî ve eserinden söz etmemektedir. Bu istifade Abdüllatif Harpûtî'nin iktibas ettiği şiirleri de iktibas edecek kadar fazladır. Çalışmamızda hem bu şiirlerin kaynağını hem de Abdüllatif Efendi'nin eserindeki yerlerini tespit edip ilgili dipnotlarda belirttik.

Kemâleddin Efendi'nin *Tesbîtü'l-mefhûm*'u hazırlarken müracaat ettiği müelliflerden biri de Muhyiddin İbnü'l-Arabî'dir (ö. 638/1240). Onun bilhassa *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'si *Tesbîtü'l-mefhûm*'un esas kaynağı sayılacak kadar

9 Meselâ Abdülhamid Hamdi Efendi'nin herhangi bir yere atıfta bulunmadan kaydettiği “إِنَّ الْعِلْمَ عِبَارَةٌ عَنْ حُصُولِ الشَّيْءِ فِي الْعَقْلِ” şeklindeki “ilim” tarifi (*Hâşiyeye cedîde ale's-Siyâlkûtî*, s. 36), Adudüddin el-Îcî'nin *el-Mevâkıf*'ının ilim bahsinde Kemâleddin Efendi'nin tam tercüme ettiği şekliyle hükemâya nispet edilerek “حُصُولُ صُورَةِ الشَّيْءِ فِي الْعَقْلِ” ibareleriyle yer almaktadır (Adudüddin el-Îcî, *el-Mevâkıf*, s. 10; Kemâleddin Efendi'nin tercümesi için aş. bk. 4^a). Abdülhamid Hamdi Efendi'nin ilimlerin tasnifiyle ilgili (huzûrî, husûlî, fi'lî, infîâlî) kaydettikleri de (*Hâşiyeye cedîde ale's-Siyâlkûtî*, s. 41) birbirine çok yakın ifadelerle Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'inde mevcuttur (bk. *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 428-31).

10 Abdüllatif Harpûtî ve bu eseri hakkında daha teferruatlı bilgi için bk. Yurdağür, “Harpûtî, Abdüllatif”, s. 235-37.

mühimdir. Kemâleddin Efendi kâh İbnü'l-Arabî'yi, kâh istifade ettiği eserini zikrederek uzun tercümelere ve iktibaslar yapmıştır. Ancak yer yer herhangi bir atıfta bulunmadan onun hem *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'sinden hem de *Fusûsü'l-hikem*'inden faydalandığını görüyoruz. Bu eserlerde Kemâleddin Efendi'nin dikkatini çeken yerler hazırladığı risâleye uygun olarak İbnü'l-Arabî'nin daha çok ilim ve kaderle ilgili âyetlere dair yaptığı yorumları olmuştur. Kemâleddin Efendi İbnü'l-Arabî'nin birtakım Arapça şiirlerini de *Tesbîtü'l-mefhûm*'a kaydetmiştir.

Nakşibendî tarikatının müntesiplerinden İranlı âlim ve şair Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) bazı rubâileri, bu rubâilere yaptığı şerhler ve Allah'ın varlığı, sıfatları, ilmi, iradesi gibi hususları kelâmcılar, felsefeciler (hükemâ) ve ehl-i tasavvufun görüşlerine dayanarak anlattığı *ed-Dürretü'l-fâhire* adlı eseri de Kemâleddin Efendi'nin kaynakları arasında yer almaktadır. Kemâleddin Efendi *Tesbîtü'l-mefhûm*'da Molla Câmî'nin altı Farsça rubâisine yer vermiş, onun bu rubâilere yaptığı şerhleri tercüme etmiş ancak herhangi bir yerde ismini zikretmemiştir. Sadece bir yerde onu kastederek "ba'zı ehl-i irfân" demiştir.¹¹

Kemâleddin Efendi bu risâlesinde İbnü'l-Arabî muakkibi, vahdet-i vücûd müdafii Celvetî şeyhi, müfessir ve şair İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) başta *Rûhu'l-beyân* adlı Arapça tasavvufî tefsiri olmak üzere, *Ferahu'r-rûh: Şerh-i Muhammediyye* ile *Kitâbü'l-Hitâb*'ından da geniş ölçüde istifade etmiştir. Eserin tamamına yansıyan bu istifade bazan birebir tercüme şeklindeyken bazan geniş özetlerden ibarettir. Bursevî de Abdüllatif Harpûtî ve Abdurrahman-ı Câmî gibi Kemâleddin Efendi'nin isimlerini zikretmediği zevat arasındadır. Kemâleddin Efendi risâlesine Bursevî'nin kaydettiği hadisleri ve şiirleri ana kaynaklardaki bazı lafız farklılıklarına rağmen *Rûhu'l-beyân*'da yazılı olduğu şekliyle almıştır. Bu makalede söz konusu iktibaslar ana kaynaklarla karşılaştırılmış, farklılıklar ilgili yerlerde belirtilmiştir.

Risâlede Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) *Mesnevî* ve *Dîvân-ı Kebîr*'inden beyitler bulunmaktaysa da bu beyitlerdeki bazı kelimelerin *Mesnevî* ile değil de Bursevî'nin eserlerindeki şekilleriyle birebir uyuşması Kemâleddin Efendi'nin onları Bursevî'den aldığını göstermektedir.

Kemâleddin Efendi'nin bilvâsita istifade ettiği kaynaklardan biri de İshak b. Hasan Zencânî Tokadî'dir (Rızâî, ö. 1100/1688). Kemâleddin Efendi risâlesinde onun *Nazmü'l-leâlî* adlı akait manzumesindeki bazı beyitlerine yer vermiştir. Ancak bu beyitler yukarıda ifade edildiği üzere Abdüllatif Harpûtî'nin *Tenkîhu'l-kelâm*'ında da bulunmaktadır. *Tenkîhu'l-kelâm*'daki

11 vr. 28^a.

söz konusu beyitlerin kaydedildiği paragrafların Kemâleddin Efendi tarafından iktibas edilmesi, onun bu beyitleri *Nazmü'l-leâlî*'den değil, *Tenkihü'l-kelâm*'dan aldığını göstermektedir.

Kemâleddin Efendi yukarıdaki kaynaklar dışında İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *el-Fikhü'l-ekber*'inden, Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ında geçmesi vesilesiyle Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) *el-Fükûk fî esrâri müstenidâti hikemî'l-Fusûs*'undan, Hâfız-ı Şîrâzî'nin (ö. 792/1390 [?]) *Dîvân*'ından, Kemalpaşazâde'den (ö. 940/1534) ve *Fusûsü'l-hikem* şârihi Sofyalı Bâlî Efendi'den (ö. 960/1553), Gelenbevî'nin *Celâl Hâşiyesi* vasıtasıyla Fâtih Sultan Mehmed dönemi âlimlerinden olan *Hâşiyе alâ Şerhi'l-Akâidîn-Nesefiyye* ve *Şerh-i Kasîde-i Nûniyye*'si ile (manzum akaidnâme) meşhur Hayâlî'den (ö. 875/1470 [?]), Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*, Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsirleri ve Nakşî şeyhi Osman Abdülmennân Efendi'nin (ö. 1300/1883) Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Kasîdetü'l-muaşşerât* şerhi olan *Me'va'r-regâib fî mecdî'n-nesâih* adlı Arapça eserinden istifade etmiştir. Ayrıca İmam Gazzâlî (ö. 505/1111), Fars edebiyatının önde gelen şairlerinden Evhadüddîn-i Enverî (ö. 585/1189 [?]), Takiyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328), bir fetvasını kaydettiği Ebüssuûd (ö. 982/1574), Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635), *Hüsn ü Aşk* mesnevisinden aldığı bir beyitle Şeyh Galib de (ö. 1213/1799) Kemâleddin Efendi'nin kaynakları arasındadır.

Kemâleddin Efendi'nin otuz dört varaklık bir risâleyi bu kadar zengin kaynağa dayanarak yazması bir yandan bu meseleye vukufunu göstermekteyken bir yandan da “kemâl-i ilm ü ma'rifet”ine işaret etmektedir. Ancak eserini hazırlarken başta büyük ölçüde istifade ettiği İsmâil Hakkı Bursevî ve hemşehrisi Abdülatif Harpûtî olmak üzere bazı kaynaklarının isimlerini hiç zikretmemesi kanaatimizce mühim bir eksikliklerdir.

Nüsha Tavsifi

İbnülemin Mahmud Kemal ile Harput tarihi araştırmacısı merhum İshak Sunguroğlu yazdıkları birer cümlelik dipnotlarda *Tesbîtü'l-mefhûm*'un mükerreren istinsah edildiğini belirtmişlerse de¹² eserin şimdilik bilinen tek nüshası Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde (Mustafa Con Koleksiyonu, nr. A/237) kayıtlıdır.

Risâle 204 x 142 mm. ebadında vişne çürüğü renkli bez kaplı, mukavva ciltli müstakil bir yazma nüshadır. Dikişli ve sağlam olan nüsha vikâye ve

12 İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, II, 854; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 173.

boş olanlar da dahil otuz sekiz varaktır; risâle otuz dört varaka harekesiz rik'â ile, siyah mürekkeple ve ortalama on dokuz satır olarak yazılmıştır. Yazı ebadı 170 x 104 milimetredir. Nüsha baştan sona ismini bilemediğimiz biri tarafından mütalaa edilmiştir. Bu zatın risâlenin adından itibaren ortalarına kadar kurşun kalemle yazdığı derkenar kayıtları vardır. Bu mütalaa ve kıraat kayıtlarının bir kısmı itiraz cümleleriyle bir kısmı da çeşitli ilâve ve tashihlerden oluşmaktadır.

Kitabın zahriyesinde “Conoğulları'ndan Mustafa Nâzım Kütüphanesi, Havza 1239” mührü, “Ankara Tarih Dil Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, 453/0-A237, 24. 1. 1944” yazılı kaşe ve “A.T.D.C.F.” damgası bulunmaktadır. Zahriyede eserin adının sol alt kısmında bir tashih kaydı, aşağı kısmında da risâlenin sayfa sayısını gösteren “67 [s.]”¹³ ibaresi mevcuttur.

Nüshanın zahriyesi iç kapak gibi tasarlanmıştır. Eser adı celî harflerle *Tesbitü'l-mefhûm fî tahkîkî't-tebeyye beyne'l-ilm ve'l-ma'lûm* şeklinde kayıtlıdır. Tashih kaydında ise kurşun kalemle, “Ma'lûm tâbî, ilm metbû' olmak şartıyla” ibaresi yazılmıştır. Zahriyede eserin müellifi olarak “Ma'mûretül-'azîz Vilâyeti Merkez Müftîsi Harpûtî Mehmed Kemâleddin” Efendi'nin adı ve onun, “Nâcîz eserim ki bu kitâbım / Kalsın sana yâdigâr benden / Oldukça musâdif-i nigâhın / Bir hâtıradır ümmîd senden (1345)” şeklindeki kıtası bulunmaktadır.

Kemâleddin Efendi'nin kitapları, defterleri ve çeşitli kayıtları üzerinde yaptığımız çalışmalar münasebetiyle yazılarını tanıdığımız için bu nüshanın onun tarafından yazılmadığını söyleyebiliriz. Ancak nüshanın müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir. Ferağ kaydında yer alan tarih, eserin tamamlandığı zamanı belirtmektedir. Nüsha önce sayfa sayısına göre numaralandırılmış, sonra bu rakamların üstü çizilerek varak numaraları yazılmıştır. Kemâleddin Efendi eserini dipnotlu olarak yazmış, bazı âyet, hadis ve şiirlerin tercümesini ilgili metinlerin sonuna dipnot rakamı koyarak o sayfanın altında vermiştir.

Eserin Başı: Bismillâhirrahmânirrahîm. Elhamdülillâhî'llezî veffekanâ li-tahkîki kevnî'l-'ilmi tâbian li'l-ma'lûmi ve bi-'aksihî'l-ma'hûdi ve's-salâtü ve's-selâmü alâ men vü'ide bi'l-makâmi'l-mahmûdi ve'l-livâi'l-memdüdi ve alâ âlihi ve ashâbihî'llezîne hümül-vâridüne bi'l-havzi'l-mevrûd.

Sonu: Kad isterâha'l-kalemül-hakîr an meşâkki'l-beyâni ve't-tahrîr fî yevmi'l-isneyni ve hüve yevmül-âşiru min eyyâmi şehri saferi'l-hayr fî seneti erbaa ve erbaîne ve selâse miete ve elfin, min sinî[l]-hicreti men lehül-izzü ve's-şeref. 1344 [1925]

13 “s.” yerine sehven “y.” yazılmıştır.

Metin Neşrinde Takip Edilen Usul

Metni bugünkü harflere aktarırken kelimelerin bütünlüğünü koruyarak metnin daha kolay okunabilmesini sağlamak gayesiyle transkripsiyon yerine “transliterasyon” (hafifletilmiş transkripsiyon) uyguladık. Bizi bu uygulamaya sevkeden diğer bir sebep metnin XX. asra ait olması hasebiyle dil özelliklerinin transkripsiyonu gerektirecek değişiklikler barındırmamasıdır. Buna göre, kelimeleri gereksiz yere simgelerle bölmek için yalnızca anlam karışıklığına yahut okuma hatalarına yol açabilecek kelimelerde “ع” harfi için (‘) (ters kesme işareti), “ء” için (‘) simgelerini kullandık.

“ق” harfinden sonra gelen uzun “ā” için (ā), “ī” için (ī) şeklini kullandık.

“غ” harfini genel kullanıma uygun olarak “g” harfiyle yazdık (Ğazzâlî: Gazzâlî, ğaye: gaye, ğalib: galib...).

Masdar-ı ca‘lileri genellikle çift “y” ile yazdık (İlâhiyye, cüz’iyye, kemâliyye gibi).

Metindeki âyet-i kerîmeleri ﴿﴾ şeklindeki, hadisleri ve diğer Arapça ibareleri { } şeklindeki parantezler içine aldık. Diğer ibarelerde ise yaygın parantezi “()” tercih ettik. Metnin varak numaralarını köşeli parantez içinde kalın karakterlerle belirttik.

Metinde vurgulanmak istenen kelimeler de parantez içine alındığından karışıklığa mahal vermemek için onları, yerine göre ya kalın harflerle belirttik (şahıs isimleri gibi) yahut italik karakterle yazdık (eser adları gibi).

Metnin orijinalinde dipnotlar kullanıldığından bize ait olan dipnotlarla karışmaması için onların başına köşeli parantez içinde [**Kemâleddin Efendi:**] ibaresini koyduk. Kendi dipnotlarımızı da bir alt satıra yazdık.

Derkenar kayıtlarını kaydın alâkalı olduğu kısma dipnot numarası verecek dipnot kısmına [**Mütalaa edenin notu:**] kaydıyla yazdık.

Dipnotlarda Kemâleddin Efendi’nin belirttiği herhangi bir müellif, eser, sûre adı, kaynak vb. bulunmamaktadır. Metindeki bütün kaynak tespitleri ve karşılaştırmalar tarafımızdan yapılmıştır.

Hadislerin kaynağını *Concordance* usulü atf yerine cilt, sayfa ve varsa hadis numarasını göstermek suretiyle kaydettik. Bunun sebebi risâlede *Kütüb-i Sitte* dışında da birçok hadis kitabının kaynak olarak kullanılmasıdır. Her bir kaynak için farklı metot kullanmak yerine çalışmamızın tamamında tek atf usulünü tercih ettik.

Metin XX. asra ait olduğundan Türkçe fiil köklü kelimelerin sonlarındaki b, c, d harflerini genellikle p, ç, t şeklinde (sert-sessiz) yazdık. “u” “ü” seslerini

de bir-iki istisna dışında “ı” “i” olarak metne yansıtık (bitüb: bitip; gelüb: gelip; kalub: kalıp...).

Sonuç

XIX. asrın son, XX. asrın ilk çeyreğinde yaşamış olan Kemâleddin Efendi, Harput'un birkaç asırlık “dinî ilimler hanedanı”nın son temsilcisi, ehl-i tasavvuf bir âlimdir. Etrafında derin saygı uyandıran ilmî birikimiyle uzun yıllar müderrislik ve müftülük yaparak talebe yetiştiren, fetvalar veren Kemâleddin Efendi kalem de güçlü bir müelliftir. Devrin mecmualarında tefrika edilen bilhassa tasavvufî yazıları yanında dinî risâleleri, şerhleri ve şiirleriyle değişik mahfillerde adından söz ettirmiştir. Onun bu makale ile ilim dünyasına kazandırmaya çalıştığımız *Tesbitü'l-mefhûm fî tahkiki't-tebeyye beyne'l-ilm ve'l-ma'lûm* adlı risâlesi tabedilmemiş, hakkında herhangi bir çalışma yapılmamış, İbnülemin ve Sunguroğlu'nun birer cümlesi sayesinde adı bilinen ancak varlığından haberdar olunmayan bir eserdir. Bu makale ile hem kelâm ilminin önemli bir konusu olan “ilm-i ilâhînin mâlûma tâbi olup olmadığı” meselesinin etraflıca ele alındığı müstakil bir yazma risâleyi ilgili sahanın araştırmacılarının istifadesine sunmayı amaçladık hem de yakın dönemde yayımladığımız makaleler dışında¹⁴ bugüne kadar kendisi ve eserleri üzerinde teferruatlı akademik çalışmalar yapılmamış Osmanlı'nın son devir ulemâsından Kemâleddin Efendi'nin ilmî derinliğini, başvuru kaynaklarını ve telif üslûbunu aktarmaya çalıştık.

14 Karataş, “Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi”, s. 29-125; “Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi'nin *Rekâik*”, s. 57-94; “Kemâleddin Harputî Efendi'nin Şiirleri”, s. 71-135.

Tesbîtü'l-mefhûm fî tahkiki't-tebe'iyeye beyne'l-'ilmi ve'l-ma'lûm¹⁵

Müellifi: Ma'mûretü'l-'azîz Vilâyeti Merkez Müftîsi

Harputî Mehmed Kemâleddîn

*Nâçîz eserim ki bu kitâbım
Kalsın sana yâdigâr benden
Oldukça musâdif-i nigâhın
Bir hâtıradır ümmîd senden*

1345 [1926]*

[1^b]

Bismillâhirrahmânirrahîm

Elhamdü lillâhi'l-lezî veffekanâ li-tahkiki kevni'l-'ilmi tâbi'an li'l-ma'lûmi ve bi-'aksihî'l-ma'hûdi ve's-salâtü ve's-selâmü 'alâ men vü'ide bi'l-makâmi'l-mahmûdi ve'l-livâ'i'l-memdûdi ve 'alâ âlihi ve ashâbihi'l-lezîne hü'mül'vâridüne bi'l-havzi'l-mevrûd.

Mâ vecebe 'aleyânâyı edâdan sonra Ma'mûretü'l-'azîz vilâyeti merkez müftîsi bu 'abd-i miskîn **Harputî Kemâleddîn** şu sûretle bed'-i kelâm, 'arz-ı merâm ediyor ki vilâyetimiz mülhakâtı müftîlerinden bir müftî-yi fâzıl¹⁶ bu kere 'ulemâ-yi mütekellimînin “**‘İlm-i ilâhî ma'lûma tâbî'dir**” sözlerine kalben pek de râzı ve ka'îl olamadığını iş'âr ve şâyân-ı münâkaşa gördüğü mes'ele-i mezkûreyi bu 'abd-i fakîr ü 'âcizden istizâh ve istifsâr etmişdi. Şu halde hakikaten {مَا الْمَسْئُولُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ}¹⁷ hadîs-i şerîfine bi-hakkın mâ-sadak olduğumu i'tirâf ile berâber zikrolunan kelâmın 'âcizâne tavzîh ve tahkikine dâ'ir tahrîrine hâme-rân-ı mübâderet olduğum cevâb bi't-tab'

15 [Mütalaa edenin notu:] Ma'lûm tâbî, 'ilm metbû' olmak şartıyla (sahh.)

* Bu tarih farklı bir kalemlle sonradan ilâve edilmiştir. Ferağ kaydında da görüleceği üzere eser 10 Safer 1344'te (30 Ağustos 1925) tamamlanmıştır.

16 [Kemâleddîn Efendi:] 'Arapgir kazası müftîsi Hoca Ahmed Efendi'dir.

17 Meşhur “Cibrîl hadîsi”nden, “Kendisine soru yöneltilen, bu hususta sorandan daha bilgili değildir” mânasına gelen cümle. Hz. Ömer'in rivayetine göre Peygamber efendimizin huzuruna yakışıklı bir adam gelir; ondan İslâm'ı, imanı ve ihsanı anlatmasını ister. Hz. Peygamber hepsini ayrı ayrı cevaplayıp tasdik aldıktan sonra adam ona kıyametin ne zaman kopacağını da sorar. Peygamberimiz bu soruya yukarıdaki cevabı verir. Bunun üzerine o kişi kıyametin âlâmetlerinden birkaçını sayar ve huzurdan ayrılır. Peygamberimiz olan biteni merakla seyreden ashâbına, “O Cebrâil'di, size dininizi öğretmeye geldi” buyurur (bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, I, 272 [hadis nr. 50]; Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, I, 39 [hadis nr. 519]; İbn Mâce, *Sünen*, I, 14 [hadis nr. 52]; II, 390 [hadis nr. 4093]; Ebû Dâvûd, *Sünen*, II, 635 [hadis nr. 4695]).

muhâtaba bir dereceye kadar kanâ'at-bahş olsun için meşâhîr-i kütüb-i mu'tebereden mefhûm [2^a] ve muktebes delâ'il-i musaddika ve mesâ'il-i müteferri'asının inzımâmıyla vâsıl-ı derece-i itnâb olup âdetâ müstakil bir kitâb şeklini iktisâb etdi. Zâten maksad-ı 'âcizânem dahi izhâr-ı fezâ'il de-ğil belki mücerred iknâ'-ı sâ'il olduğundan *Tesbütü'l-mefhûm fî tahkiki't-tebeyye beyne'l-ilm ve'l-ma'lûm* 'unvânı altında vücûda getirdiğim risâle-i müşârün ileyhâda görülecek nevâkısın 'afv ü safh-ı kerîmâneye mazhariy-yetini mutâlı'în-i kirâmdan ricâ ve her hâl ü kârda tevfi-kât-ı ilâhîyyeye 'arz-ı iftikâr-ı 'azîm ve ilticâ eylerim.

-Ve minallâhi't-tevfik ve'l-'inâye.-

Mesâ'il-i 'ilm-i kelâma âşinâ olan zevât 'inde ma'lûm ve müsellemler oldu-ğu üzere **kazâ ve kader, halk-ı ef'âl-i beşer, teklîf-i mâ lâ yutâk, sıfât-ı ilâhiyye** meseleleri 'ilm-i kelâmın en çetin ve derin mesâ'il-i gâmiza ve meşhûresindedir. Hattâ 'ilm ve kudret meselelerinde hükemâ ve 'ulemâ arasında muhtelif cereyânlar tevlid eden teşettüt-i ârâ, birtakım sû'-i tefsîre ma'rûz kalarak e'âzım-ı 'ulemâ-yi kirâmdan İmâm Gazzâlî, Celâleddin ed-Devvânî gibi zevât-ı muhteremeyi âdetâ ilhâd ve tekfir derecelerine kadar irtikâ etmiştir.

Ma'a hâzâ maksadımızın tamamıyla tenevvür ve tevazzuh etmesi için mebâhis-i erba'a-i mezkûreye dâ'ir evvelce biraz beyânâtda bulunmak mecbûriyetindeyiz.

Kazâ ve kader yek-digerinden ayrı şeyler olup dokuz ve on dürlü mü-fesser olmuşdur. Kazânın irâde veyâ 'ilm yâhûd kelâm sıfatına ircâ'ı hakkın-daki akvâl-i selâseden birincisi eşher, ikincisi esahdır. Fakat kazânın 'ilme ircâ'ında [2^b] Eşâ'ire'nin tarîki başka ve felâsifenin tarîki başkadır. Kader dahi halka ircâ' edilmiştir. Buna binâen kazâ mücerred 'ilm-i ilâhînin istikbâlen hâl-i aslî-yi ezeli üzerine mevcûd olacak eşyânın vücûduna o sûretle eze-len ta'alluk etmesinden ve kader dahi Cenâb-ı Hak'ın mü'ehharan o eşyâyı onlara ta'alluk etmiş bulunan 'ilm-i ilâhîsine mutâbık bir hâlde halk ve icâd eylemesinden 'ibâretidir diye tefsîr edilir. Kazâ ve kader ile bunların esrârı hakkında aşağıda mufassalan îzâhât verilecektir.

Halk-ı ef'âl-i 'ibâd meselesinde ifrât, tefrît, itidâl derecelerinde beş kavl olup hâlik-ı münferid, âferinende-i vâhid olan Cenâb-ı Hak ﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾¹⁸ kavl-i şerîfi muktezâsınca bütün eşyâyı halk ve icâd eylediği gibi 'ibâddan sudûr eden hidâyet ve dalâli ve kâffe-i ef'âlî münhasıran halk ve ihtirâ' eden yine O'dur.

18 "Biz her şeyi bir kadere göre yarattık" (el-Kamer 54/49).

Şu kadar ki: Eşâ'ire 'indeinde 'abdin yedinde mücerred muhâseb ve müsâb ve mu'âkab olması için emr-i itibârî kabilinden olarak 'azm-i musammem denilen bir irâde-i cüz'iyeye vardır ki ona "ihtiyâr-ı cüz'î" ve "kesb" dahi denir. Bunların ikisi esâsen bir şeyden 'ibâret olup mantûk-ı Kur'ânî olmasına nazaran Eş'arî "kesb" lafzını ve Mâtürîdî dahi kudret-i 'abdi iş'âr etsün için "ihtiyâr" lafzını tensîb ve tercîh etmiştir. Eş'arî kavlinde ef'âl-i 'ibâd cebr-i mütevassıtdan kurtulamamış belki zavallı 'abd âdetâ fâ'il-i muhtâr sûretinde bir mecbûr olarak tanınmıştır.¹⁹

*Belî der Eş'arî ey dil-fikârım
Benim muhtâr yokdur ihtiyârım [3^a]
Biraz var medhalim fi'limde ehlim
Mücerred fi'le ancak bir mahallim²⁰*

Vüs'-i beşerden hâric olup **mâ lâ yutâk** 'add edilen şeyler üç mertebe üzeredir. **Aksâ derecesi:** Nefs mefhûmuyla mümteni' olandır ki ne kudret-i kadîmenin ne de kudret-i hâdisenin tahtına dâhil olur. Cem'-i zıddeyn, idâm-ı kadîm, kalb-i hakâ'ik gibi. Bu mertebede olan şey ile teklîfin 'adem-i vukû'unda nizâ' olmayıp cevâzında tereddüd edilmiştir.

Evsat derecesi: Kendisine kudret-i hâdise aslen yâhûd âdeten ta'alluk etmeyen şeylerdir. Halk-ı ecsâm, semâya su'ûd gibi. Bu mertebede bulunan şeyle teklîfin 'adem-i vukû' muhakkak ise de cevâzı muhtelefün fihdir.

Ednâ derecesi: 'Adem-i vukû'una 'ilm ve irâde-i ilâhiyye ta'alluk ettiği için mümteni' olan şeydir ki bununla teklîfin vukû' müttefekun 'aleyhdır.

*Ebû Cehl için îmâna temekkün
Mücevvedür değildir gayri mümkün²¹*

Bütün **sıfât-ı kemâliyye** ile muttasıf ve her bir noxsân ve zevâlden münezze olan Cenâb-ı Zül-celâl hazretlerinin sıfat-ı sübûtiyye denilen hayât, 'ilm, sem', basar, kudret, irâde, kelâm, tekvîn sıfatlarıyla muttasıf olduğu ve sıfat-ı mezkûrenin zâtından infikâkı gayri mümkün ve onunla kâ'im birtakım ma'ânî-yi mevcûde-i zâ'ideden 'ibâret bulunduğu delîl-i 'aklî ve naklî ile Mâtürîdiyye 'indeinde sâbit olmuştur.

19 Kemâleddin Efendi bu paragrafı Abdüllatif Harpûtî'nin *Tenkîhu'l-kelâm fi akâidi ehli'l-İslâm* adlı eserinden özetlemiştir (bk. Harputî, *Tenkîhu'l-kelâm*, s. 237-38).

20 İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, s. 185. Çalışmamızda eserin, müellifin *Nazmü'l-ulûm* ve Şemseddin Sivâsî'nin *Menâkıb-ı İmâm A'zam* mesnevileriyle bir arada tabedilen "mu-sahhah" nüshasını esas aldık.

21 İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, s. 185.

Sûfiyye-i kirâm, hükemâ sıfât-ı ilâhiyyenin zâtın 'aynı olduğuna zâhib olmuşlardır. Zâten sıfât-ı 'aliyyenin ma'ânî-yi zâ'ide olduğunu i'tikâd etmek zarûriyyât-ı dîniyyeden değildir. [3^b] Belki bu husûsun ancak keşfen bilinebileceği ba'zı 'urefâdan menkûldür.

Hâsılı Cenâb-ı Hakk'ın sıfâtı da zâtı gibi tamâm-ı hakîkiyle bilinemiştir. Şu kadar ki Cenâb-ı Allâh'ın bu sıfât-ı kemâliyye ile ezelen ve ebeden ittisâfını i'tikâd ve keyfiyyet-i ittisâfını kendisine tefvîz etmek kâfi ve elzemdir.

Ta'alluk ve 'adem-i ta'alluk i'tibâriyle sıfât-ı mezkûre şöyle tefrîk ediliyor:

Hayât sıfâtı ne mevcûda ta'alluk eder ne de ma'dûma.²²

Sem' ve basar sıfatları yalnız mevcûdâta ta'alluk eder.

Kudret, irâde, tekvîn sıfatları yalnız mümkünâta ta'alluk eder.

Kelâm, 'ilm sıfatları bütün mevcûdâta ve ma'dûmâta ta'alluk eder.

Sıfat-ı 'ilm ta'alluk ettiği mevcûdât ve ma'dûmâtın inkişâfına bâdî olur bir keşf-i mücerreden 'ibâretidir. Te'sîr ve îcâd şânından olmadığı için ma'lûmâta ta'alluk te'sîr ile ta'alluk etmiş değildir. 'İlmin cumhûr-ı Eşâ'ire 'indinde biri ezeli diğeri lâ-yezâlî iki dürlü ta'alluku vardır. Ta'alluk-ı ezeli ile birinci def'ada ezellere müteceddid ve hâdis lâ-yezâlîlere ta'alluk eder. Ta'alluk-ı lâ-yezâlî ile de ikinci def'ada yalnız müteceddid ve hâdis lâ-yezâlîlere ta'alluk eyleyler. Fakat muhakkîkin 'indinde sıfat-ı 'ilmin ma'lûmuna ezelde bir ta'alluku vardır. Ve o ta'alluk dahi ma'lûmı vechile ya'nî kadımlere, kıdemlerine ve müteceddid ve hâdislere de hudûslarına göre olup müteceddidâtın hudûsu veyâhûd gaflet-i tareyâmı gibi bir sebeble 'ilm-i ilâhî'nin keşf-i evveli tebeddül ve tagayyür etmediğinden tekrâr ikinci bir ta'alluka ihtiyâc yoktur.²³

[4^a] 'İlm, hükemâ 'indinde sûret-i hâsıladan 'ibâret olup²⁴ mütekellimîn tarafından 'âlim ile ma'lûm arasında bir izâfet ve nisbet veyâhûd izâfet ve nisbet sâhibi bir sıfat diye tefsîr edilmektedir.

'İlm, huzûrî, husûlî, fi'lî, infi'âlî kısımlarına münkasım olur.

'**İlm-i huzûrî:** 'Âliminin 'indinde ma'lûmu bi-nefisihî hâzır olan 'ilmdir.

22 [Mütalaa edenin notu:] Hayât sıfâtı mevcûda ta'alluk edüp mâdûma mâdumiyyeti haysiyetiyle ta'alluk edemez (sahh).

23 Bu sayfadaki [3^b] bilgiler Harpûti'nin *Tenkîhu'l-kelem*'ından (s. 204-6) özetlenmiştir.

24 Bk. Adudüddin el-Îcî, *el-Mevâkıf*, s. 10; Abdülhamid Hamdi Efendi, *Hâşiye cedide*, s. 36. (إِنَّ الْعِلْمَ عِبَارَةٌ عَنِ حُصُولِ الشَّيْءِ فِي الْعَقْلِ) / 'İlim bir şeyin suretinin akılda meydana gelmesidir bahsi).

‘İlm-i husûlî: Âliminin ‘inde ma‘lûmu bi-sûretihi hâzır olan ‘ilmdir. Bir şeyin kendi zâtına, sıfâtına olan ‘ilmi husûlî değil, huzûrîdir.

Bir şeyin zâtına olan ‘ilmde ‘âkil, ma‘kûlû ‘akl-ı vücûd-ı ‘aynîde ittihâd ettiği gibi bir şeyin sıfâtına olan ‘ilmde de ‘akıl ma‘kûlû vücûd-ı ‘aynîde ittihâd eder.

Huzûr esâsen bir nisbetden ‘ibâret olduğu için ancak iki şey beyninde tasavvur olunur. Şu hâlde bir şeyin kendi nefsi ‘inde huzûru nasıl tasavvur edilebilir diye vârid olan su’âle tahakkuk-ı nisbet için tagâyür-i ‘tibârî kâfîdir cevâbı verilir.

‘İlm-i fı‘lî: Ma‘lûmunun vücûd-ı hâricîsine bâdî ve ondan mukaddem olan ‘ilmdir.

‘İlm-i infî‘âlî: Ma‘lûmunun vücûd-ı hâricîsinden me’hûz ve ondan mu’ahhar olan ‘ilmdir.

Mütেকellimîn ‘inde mutlakâ ma‘lûmu üzerine mukaddem olan ‘ilme **‘ilm-i fı‘lî** denir, ma‘lûmunun vukû‘una sebep olsun olmasın. **‘İlm-i infî‘âlî** dahi ma‘lûmundan mu’ahhar olan ‘ilmdir, müsebbeb olsun olmasın. Tasavvur ve tasdik vâkı‘â ‘ilm-i hâdis ve ‘ilm-i mümkünin envâ‘ından ise de ‘ilm-i kadîm-i ilâhînin dahi nisbetin vukû‘ ve lâ vukû‘una ta‘alluk eden nev‘ine tasdik [4^b] ve dîgerine²⁵ ta‘alluk eden nev‘ine tasavvur itlâkı bi’z-zarûre kabûl edilmiştir.

Nitekim peder efendi merhûmun²⁶ *Kasîde-i Münferice*’ye olan tahmîs-i nefisine vaktiyle yazdığım şerhin hâmişinde fâzıl-ı şehîr İsmâ‘il el-Gelenbevî hazretlerinin tahkîkine²⁷ atfen tafsîl olunmuşdu.²⁸ Ma‘lûmât ve mukadderât-ı

25 [Mütalaa edenin notu:] Ya ‘nî lâ vukû‘una.

26 Abdülhamid Hamdi Efendi.

27 Aşağıdaki dipnotta da görüleceği üzere Kemâleddin Efendi’nin bahsettiği eser Gelenbevî İsmâil Efendi’nin *Celâl Hâşiyesi*’dir (bununla ilgili olarak bk. “Risâlenin Kaynakları” bölümü).

28 Kemâleddin Efendi babasının tahmîsindeki بِأَمْعُلُومِ اتَّبَعَتْ خَرَجَتْ mısraını açıklarken ilmin mi mâlûma, mâlûmun mu ilme tâbi olduğu tartışmasına değinmekte ve dipnot düşürerek yukarıda işaret ettiği tafsîlâtı kaydetmektedir. Söz konusu dipnot şöyledir: Gelenbevî merhumun *Celâl Hâşiyesi*’nde bu bahisde görülen tahkiki şöyledir ki: Mütেকellimîn-i ulemâdan bu babda mücerred ef‘âl-i ‘ibâddan cebri kaldırmak için “İlm-i vukû‘ ma‘lûma tâbîdir” diye telakkî edilen kelâm-ı meşhûr Zeyd’in meselâ filân vakitte ‘âsî olacağını bilmekten ‘ibâret olan ‘ilm-i tasdikîye mahmûl olmalıdır. Yoksa meselâ nefs-i Zeyd’i nefs-i ‘isyânı bilmekten ‘ibâret bulunan ‘ilm-i tasavvurîden e‘am değildir. Çünkü gerek Zeyd’in ve gerek ‘isyânın icâdı mutlakâ kendilerine mütê‘allik bir ‘ilm-i sâbık ile mesbûk olacağı tabiidir. Bunun nazîrini bizde de bulabiliriz ki bizim meselâ ‘serîr mevcûddur’ diye tasdikân bilmeğimiz elbette serîrin vücûduna ve o da yapılımasına ve o da ibtidâdan olan tasavvuruna tevakkuf eder. Binâen‘aleyh bu bâbda

ilâhiyenin her ikisi de gayri mütenâhî ise de 'ilm-i ilâhî mefhûmât-ı selâseye; mümkinine, vâcibe, mümteni'a şâmil olmağla yalnız mümkinâta mahsûs olan kudretten e'amm olduğu için ma'lûmât,²⁹ makdûrâtdan ebsatdır ve dört kısımdır:

1. Bütün mevcûdât, 2. Bütün ma'dûmât, 3. Mevcûdâtdan her biri ma'dûm olsa idi hâli nasıl olacak idi. 4. Ma'dûmâtdan her biri mevcûd olsa idi hâli nasıl olacak idi.

Evvelki iki kısım vâkı'a 'ilmden, sonki iki kısım da gayri vâkı' olan mukaddere 'ilmden 'ibâretidir. Hattâ ﴿وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ﴾³⁰ kavli-i şerîfi de 'ilm bi'l-vâkı'ât aksâmından değil, belki 'ilm bi'l-mukadderât kabîlinden olan kısım-ı sâni'dendir. Bunun bir nazîri de ﴿وَلَوْ دُؤُوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ﴾³¹ kavlidir ki ma'dûmdan mevcûd olsa idi hâli nasıl olacak idi diye ihbârdır. Nitekim Cenâb-ı Hak münâfikûnun ﴿لَئِنْ أُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ [وَلَا نَطِيعُ فِيكُمْ أَحَدًا أَبَدًا] وَإِنْ مَنَعْنَا قُلُوبَنَا فَكَلِمَاتُكَ لَنُنصِّرَنَّكَ﴾³² kavillerini de tezkîb buyurarak ﴿لَئِنْ أُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ وَلَئِنْ قُوتِلُوا لَا يَنْصُرُونَهُمْ﴾³³ buyurmuş ve bir ma'dûmun mevcûd olsa idi hâli nasıl olacağını bildiğini anlatmıştır.

Yek-dîgerinin lâzım-ı gayri müfârikı bulunan 'ilm ve ma'lûm arasındaki tevâfuk ve tetâbuk-i zarûî ile berâber vücûd-ı hâricîye mazhar olacak mümkinât-ı ma'lûmenin her biri lâ-muhâle hulf u hatâdan masûn olan 'ilm-i ilâhîye muvâfık bir sûrette zâhir ve vâkı' ve binâen'aleyh her şeyi

lâzım gelen emir nihâyet 'ilm-i tasdikinin her hâlde etrâfın tasavvuruna muhtâc ve mütevakıf olmasından 'ibâret kalır ki bunda da bir be'is yoktur. Tasavvur ve tasdik 'ilm-i hâdisin veya 'ilm-i mümkinin kısımları olduğu hâlde bunlara munkasim olan 'ilmin Cenâb-ı Allah'a isnadı nasıl sahih olabilir diye teveccüh edecek suale cevaben diyebiliriz ki: 'İlm-i ilâhînin de elbette nisbete ve etrâf-ı nisbete taalluk edeceği tabii ve şüphesizdir. İşte Cenâb-ı Allah'ın vukû'-ı nisbete veyâhud lâ vukû'-ı nisbete müteallik olan 'ilmi bizdeki 'ulûm-ı tasdikîyeye ve onların gayrına taalluk eden 'ilmi de bizdeki 'ulûm-ı tasavvuriyeye şebih olmuştur ki zâten maksad-ı sâbıkımız da bundan 'ibâretidir. Lâkin e'imme-i dînden bunlara da tasavvur ve tasdik itlâk olunması vâkı'a işidilememiştir (bk. Harpûtî, *Kasîde-i Münferice'nin Tahmîsiyle Beraber Türkçe Şerhidir*, s. 40).

29 Bu kelimeden sonra "ve" bağlacı varsa da mütalaa eden tarafından cümlenin akışını bozduğu için üstü çizilmiştir.

30 "Allah onlarda bir hayır görseydi elbette onlara işittirirdi" (el-Enfâl 8/23).

31 "Geri gönderilselerdi yine menedildikleri şeyi yapmaya dönerlerdi" (el-En'âm 6/28).

32 "Eğer siz (yurdunuzdan) çıkarılırsanız, mutlaka biz de sizinle beraber çıkarız [sizin aleyhinize hiç kimseye itaat etmeyiz]. Sizinle savaşılsa da mutlaka size yardım ederiz" (el-Haşr 59/11). Âyetin köşeli paranteze aldığımız kısmı metinde bulunmamaktadır. "أَخْرَجْتُمْ" kelimesi ise sehven "خَرَجْتُمْ" şeklinde yazılmıştır.

33 "And olsun, eğer (o kâfirler yurtlarından) çıkarılırsalar, (bu münâfiklar) onlarla beraber çıkmazlar! Ve eğer gerçekten onlarla savaşılsa, onlara yardım da etmezler; yardım etseler bile muhakkak dönüp kaçarlardı" (el-Haşr 59/12).

Cenâb-ı Hakk'ın [5a] bildiği için vücûd-ı hâricîye bürûz ve zuhûr etmekle ma'lûmun 'ilme tâbî' olduğu müselleme ve ma'hûd olmuştur. Hattâ hukemâ dahi "Cenâb-ı Allah'ın masnûâtına olan 'ilmi mümkinâtın vücûd-ı hâricisine sebep olmağla 'ilm-i fi'lîdir. Ma'a hâzâ âlât ve cevârih ile olmadığından tahallûf dahi etmez" demişlerdir.

Şu hâlde 'ilm-i ilâhî ve kader-i ezelinin şümûl ve 'umûmuna istinâden menş'e ve mâhiyet itibâriyle vâhid fakat mevrîd ve cihet itibâriyle müte'addid olarak vârid olan kavî bir su'âl, teklîf-i mâ lâ yutâk ve halk-ı ef'âl-i 'ibâd meselelerinde Mu'tezile ve Eşâ'ire'nin mezhebini dûçâr-ı işkâl etmişdi. Mezkûr su'âl birkaç sûretle teşkîl ve tasvîr edilir. 'Adem-i îmânı taraf-ı bârîden ihbâr edilmiş olan bir şahsın îmân sudûrî kizb ve cehl-i ilâhîyi müstelzim olmağla muhâldir. Şu hâlde şahs-ı mezkûr îmân ile mükellef oldukda teklîf-i mâ lâ yutâk lâzım gelmez mi?

'Adem-i îmânına 'ilm-i ilâhî ta'alluk eden şahsda vücûd-ı îmân muhâldir. Çünkü 'ilmin ma'lûma mutâbık olması lâbûd olup 'adem-i îmân tahakkuk etmedikçe mutâbakât-ı mezkûre tahakkuk etmez. Binâ'enaleyh yâ îmânın mevcûd ve ma'dûm olması ictimâ' etmek yâhûd iki zıddın belki vücûd ve 'ademin beynini cem' ile emr eylemek lâzım gelmez mi?

'Adem-i îmânı ihbâr edilmiş şahsın bütün ihbâr-ı ilâhîyeyi tasdîki mütazammın olan îmân ile mükellefiyeti kendi 'adem-i îmânına da îmân ile teklîfi ihtivâ etdiğinden nefy ve isbât beynini cem' ile teklîf³⁴ lâzım olmaz mı? Cenâb-ı Hak ﴿يُرِيدُونَ أَن يُبَدِّلُوا كَلِمَ اللَّهِ﴾³⁵ kavli-i şerifinde küffârî ihbâr-ı ilâhî hilâfında bir şey kasdettiklerinden dolayı ta'yîb ediyor. [5b] Ma'a hâzâ tekvîninden haber verilmiş olan bir şeyin tekvînini kasdetmek kelâm-ı ilâhîyi³⁶ tebdîl kasdeylemekden 'ibâret olacağından 'adem-i îmânı ihbâr edilmiş olan şahs-ı mezkûrun muhâvele-i îmân etmesi menhî olan tebdîl-i kelâmulilâhî ve muhâvele-i îmânı terkeylemesi muhâlefet-i emr-i ilâhîyi îcâb etmekle hem terk hem fi'l üzere zem ve kadh husûlû lâzım gelmez mi? Ef'âl-i 'ibâdın 'ademine 'ilm-i ilâhî ta'alluk etmiş olan kısmı -'ilm-i ilâhînin cehle inkulâbı lâzım gelmesin için- mümteni'ûs-sudûr olacağı gibi vücûduna 'ilm-i ilâhî ta'alluk etmiş olan kısmı da vâcibûs-sudûr olup zâten vâcib ve mümteni'e kudret ta'alluk edemeyeceğinden 'abdîn ihtiyârı büsbütün meslûb olarak cebr-i mütevassıt değil belki cebr-i müfrit ile mecbûr olması lâzım olmaz mı?³⁷ Şu hâlde

34 [Mütalaa edenin notu:] Lâzım gelir mi? (sahh) Vücûb başka îcâb başkadır (sahh).

35 "Onlar, Allah'ın sözünü değiştirmek istiyorlar" (el-Feth 48/15).

36 [Mütalaa edenin notu:] Kelâm-ı ilâhînin tebdilini kasdeylemekden ilh. [ilâ âhir] demek istiyor (sahh).

37 [Mütalaa edenin notu:] Gelmez mi? (sahh).

Belî var 'abdde fi'l-i ihtiyârî

*Değildir cebr-i mahz-ı ıztırârî*³⁸

denilebilir mi?

Hattâ İmâm Fahreddin mezkûr su'âli fevka'l-âde sa'b ve metin 'addettiğinden "Bütün 'ukalâ cem'olsa bile buna karşı bir harf ile irâd-ı cevâb edemezler. Bu husûsda hîle, terk-i hileden 'ibâret kalmışdır. Meğer Mu'tezile'den Hişâm'ın 'Bir ma'lûm vücûda gelmedikçe 'ilm-i ilâhî ona taalluk etmez" sözü-nü³⁹ kabûl edeler" deyüp koca imâm kuvvet-i îmânına, celâlet-i şânına hiç de yakışamayacak bir sûrette bu misillü bir kelâm tefevvüh etmeğe de cür'et ve kıyâm etmiş ve bi'n-netice { فَسُبْحَانَ اللَّهِ الَّذِي يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ وَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ وَ لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ }⁴⁰ diye bahse hıtâm vermişdir.

Fakat sâlifü'l-beyân es'ile-i müte'addideye karşı bi'l-külliyeye hasm-i mâddeyi işkâl [6^a] etmek üzere cevâba tasaddî eden 'ulemâ-yi mütekellimîn, hukemâ-yi mutasavvıfeye ma'raz-ı cevâbda, "İlm-i ilâhî ma'lûma tâbî'dir" diye müfid ve muhtasar bir cevâb-ı savâb irâd eyleyerek def'-i iştibâh etmişlerdir. Vâkıâ müşârün ileyhden menkûl olan bu kelâm zâhiren aks-i ma'hûdînin hilâfında olmağla⁴¹ berâber hem devr ve tenâkuz-ı sarîhi hem de 'ilm-i ilâhînin ma'lûm-ı lâ-yezâlınden te'ahhuru gibi bir nakîsaya müte'allik ihâm-ı kabîhi tazammun etdiğinden hayret-bahş-ı zevî'l-efhâm olmuştur.

Binâen'aleyh ehemmiyet-i mes'eleye rağmen mutlak ve mübhem olarak zikredilmiş olan mezkûr cevâbın ma'nâ ve mâhiyyeti, def'-i su'âle kifâyeti, esâsen sıhhati itibâriyle muhtâc-ı tahkik u îzâh olduğu şübhesizdir. Evvelâ arz edeyim ki kütüb-i kelâmiyyede 'ilm ve ma'lûm arasındaki tebe'iyet mes'elesine dâ'ir 'ulemâ-yi mütekellimînden nakledilen 'ibâre iki dürlüdür. Biri { الْعِلْمُ الْأَرَضِيُّ تَائِعٌ لِلْمَعْلُومِ }, diğeri { عِلْمُهُ تَعَالَى تَائِعٌ لَوْفُوعِ الْمَعْلُومِ } dur. Yek-diğeri müşâbih görünen şu 'ibârelerin mevridler başka olduğu gibi aralarında da üç dört cihetle fark bulunduğu mu'ahharan tafsîl edilecektir. Biz şimdi birinci 'ibâreyi tahkik ve mevrîd ve ma'nâsını ityân ve tedkîk etmek istiyoruz. Şöyle ki:

38 İshak Zencânî, *Nazmi'l-leâlî*, s. 184. *Tesbitü'l-mefhûm*'da ikinci mısra, "Değildir mahz-ı cebr ü ıztırârî" şeklindedir.

39 Hişâm b. Amr el-Fuvâtî (ö. 218/833'ten önce). Kemâleddin Efendi'nin iktibas ettiği söz ve bununla ilgili değerlendirmeler için bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 158 vd.; ayrıca Hişâm b. Hakem el-Vâsıtî'nin (ö. 179/795) görüşleriyle karşılaştırmak için bk. Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *Tasaffuhü'l-edille*, s. 60; Tefâtânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, IV, 126-27.

40 "Dilediğini yapan, dilediği şekilde hükmeden, yaptıklarından sual olunmayan Allah'ın şanı ne yücedir!" mânâsına gelen bir tesbih cümlesi.

41 [Mütalaa edenin notu:] Ma'kûs ve ma'hûdînin hilâfında olmağla ill. demek istiyor ki "ve ma'hûdînin" kelimesindeki "vâv" atf-ı tefsîr olup kalem-i nâsihden sehven sukût etmişdir (sahh).

Cenâb-ı Hak her âtiyi olacağından dolayı bilir. Yoksa ‘ilm-i ilâhî ma‘lûmunda bir te’sîr yapmaz. Çünkü ‘ilm yalnız ma‘lûmunun inkişâfına bâdî olur bir keşf-i mücerreden ‘ibâret olup ma‘lûmuna ma‘lûmun nefsu’l-emrdeki vâsf-ı zâtî ve hâl-i aslîsi üzere ta‘alluk eder başka te’sîr yapıp da ma‘lûmunda inkılâb vücûda getirmez. Belki mümkünine yine mümkün olarak, vâcibe de yine vâcib olarak ta‘alluk eyler. Mümküne ta‘alluk etmesiyle [6^b] ma‘lûmun imkânını selbedip de onu vâcibe kalbeyemez. Eğer ‘ilmin ma‘lûmunda bir te’sîri olsa idi Cenâb-ı Hakkın da bi’z-zarûre kendi ef‘âl-i ilâhiyyesinde vücûden ve ‘ademen âlim olması ‘itibârıyla fâ‘il-i muhtâr olmaması ve mümkünât-ı ma‘lûma ‘ilmin ta‘allukuyla vâcibe inkılâb edip mümteni‘ât gibi kudret-i ilâhiyyeden hâric kalacağından Cenâb-ı Allâhın daha hiçbir şeye kâdir olmaması ve mefhûmun vâcib, mümkün, mümteni‘den ‘ibâret olan aksâm-ı selâsesinin biri vâcib, dîgeri mümteni‘ olmak üzere iki kısma tenezzül ve inhisâr etmesi lâzım gelirdi ki levâzım-ı selâse-i mezkûrenin butlânı ise eclâ-yı bedîhiyâtındır.

Hâsılı bir şeyin vücûb ve imtinâ‘ında ve kudret ve ihtiyârın selbinde ‘ilmin aslâ dahl ü te’sîri yokdur. Meselâ ‘ilmin ‘adem-i îmâna ta‘alluk etmesi vücûd-ı îmânî mümteni‘ kılmaz. Şu halde ‘ilmin ma‘lûma tâbî olmasının ma‘nâsi ezelde ‘ilm-i ilâhî ve kezâlik kazâ ve kaderin lâ-yezâlde ‘ibâdın mu‘ayyen bir fi‘li -hidâyet ve dalâlden birini- ihtiyâr etmesi üzerine mebnî bulunmasından ‘ibâret olur. Bunun için ‘ilm-i ilâhînin ‘ibâddan kendi ihtiyâr ve irâdeleriyle sudûr edecek ef‘âle yine ol vechile ya‘nî bi’l-ihtiyâr sudûru sûretiyle ta‘alluk etmesi onların muhtâr olmalarını selb ve ibtâl etmez. Belki fi‘llerinin ihtiyârî olmasını izhâr ve te’yîd eyler. Mâdâm ki Cenâb-ı Hak ‘âsinin ‘isyânını biliyor, ‘ademini de irâde ediyordu artık teklîfinde ne fâ‘ide kalıyor? Evet, Cenâb-ı Bârî ezelde ‘âsinin ihtiyârîyle emrine muhâlif olacağını ve ihtiyârîyle mutîf olmayacağını ve ihtiyârîyle me‘âsi irtikâb edeceğini biliyordu. Âsî bununla ‘azâba müstehak olacak idi. Fakat ‘azâba istihkâk ise emr ve nehy vârid olmaksızın tahakkuk edemez. [7^a] Muktezâ-yı hikmet budur ki: ‘Âsiye tâ‘at ile emretmeli ve murâdât dahi irâde-i ilâhiyyeden tahallûf edemeyeceğinden ‘âsinin ‘adem-i tâ‘atini de irâde etmelidir ki ma‘lûm-ı sübhânîsi de ‘ilm-i ezeli gibi tahakkuk etsin.

Hâsılı ihbâr-ı ilâhî ‘ilm-i ilâhî’ye, ‘ilm-i ilâhî de ma‘lûmuna tâbî olduğundan Cenâb-ı Allâhın bir şeyin ‘adem-i vukû‘unu bilmesi, bir şeyi haber vermesi onu dâ‘ire-i tâkatdan çıkarmıyor. Şu kadar ki cenâb-ı zül-celâl hazretleri kizb ve cehlden münezzeh olduğu için ihbâr ve ‘ilm-i âlîlerine muhâlif bir şey zuhûra gelemiyor. Fi‘l-vâkı‘ ‘âsî ‘ilm-i ilâhîye nazaran mutîf olamıyor. Şu halde ma‘zûr olması lâzım gelirse de vech-i sâbık üzere ‘ilm ve ihbâr-ı ilâhî bir şeyde icâben ve ma‘nen bir te’sîr yapmıyor. ‘İlm-i ilâhî ma‘lûma ‘‘âsinin

ihtiyârıyla 'adem-i tâ'atine"⁴² tâbî'dir deniliyor. Bu mesele hakikatde 'ilm-i ilâhîye ta'alluk eden bir meseledir. Fakat 'ilm-i ilâhîden kat'-ı nazar edilince 'âsinin tâ'ati mümkün oluyor ve tâ'at 'âsinin makdûru oluyor.

'**İlm ma'lûma tâbî'dir** demek Cenâb-ı Hak meselâ 'âsinin kendi ihtiyâr ve irâdesiyle tâ'at etmeyeceğini bilir ve bir şey nasıl olacak ise o şeyi öyle bilir demektir.

Ma'lûm 'ilme tâbî'dir demek Cenâb-ı Bârî bir şeyi bildiğinden nâşî öyle olmuş demektir. Irâde-i bârî, ihbâr-ı bârî de 'ilm-i bârîye tâbî'dir demek Cenâb-ı Allah bir şeyi nasıl bilirse öylece irâde eder ve haber verir demektir. Şu sûretde ma'lûm asl, ve 'ilm tâbî' olduğu gibi irâde-i beşer de irâde-i Hakk'ın sebebi olmuş bulunur. [7^b] Demek oluyor ki 'ilm ve ma'lûm arasında zarûrî olan tevâfuk ve tetâbuk i'tibâriyle sûret-i zâhire nazaran 'ilm-i ilâhîde hulf ve hatâ olmadığı ve mümkün ma'lûm dahi be-heme-hâl 'ilm-i ilâhîye muvâfık bir sûretde vücûd-ı hâricîye bürûz ve zuhûr etmekte bulunduğ u cihetle ma'lûmun 'ilme fer' ve tâbî' ve hattâ onunla da vâcib olması zan olunuyorsa da hakikat-i hâlde kazıyye bi'l-'aks olup ma'lûmun asl ve metbû' ve 'ilmin fer' ve tâbî' olduğu ve bu mutâbakatda ma'lûmun herhâlde asl i'tibâr edileceği tebeyyün etmiştir. Bunun sebebi de şudur ki; fi'lî, infîâlî nev'lerine nazaran ilm gerek mukaddem gerek muahhar olsun ma'lûmunun zıll ve sûreti olup ondan bir hikâye mesâbesindedir. Ma'lûm dahi mahkiyyün anhdır. Binâenaleyh bu tetâbukda ma'lûmun lâ-muhâle asl i'tibâr edilmesi ve onun bir zıll ve sûreti olan ilmin de fer' ve tâbî' addolunması lâzım geliyor.

Yoksa bu tâbî'iyetin ma'nâsı, ilm elbette hâricde vukû'-ı ma'lûmdan te'ahhur eder demek değildir. Zâten bunun aksi de olamaz. Çünkü bir ma'lûm zâten ilm kendisine ta'alluk etmiş olduğu haysiyet üzere bulunmazsa, o ilmin cehle inkılâb etmesi lâzım gelir. Nitekim bir cism-i müstakîmin gölgesi müstakîm ve eğri bir cismin gölgesi de eğri olarak zuhûra gelip mer'î oluyor. Kezâlik dîvar üzerine nakş ve tersîm edilen bir at sûretinin hey'et-i mahsûsa üzere nakş ve tasvîr edilmesi atın nefsü'l-emrde o hey'et-i mahsûsada bulunmasından neşet ediyor.

*Cidâr üzre feres nakşını nakkâş
Kılır ol suret üzre olduğun fâş⁴³*

42 [Mütalaa edenin notu:] 'Adem-i tâ'atini hâvidir denilirse zemîn-i münâkaşa hitâm eder, kökünden kurur.

43 İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, s. 186. Bu beyit Abdüllatif Harpûtî'nin *Tenkîhu'l-ke'lâm*'ında da (s. 245) kayıtlıdır. Beyitten önceki kısımlar da aynı sayfadan özetlenmiştir.

Husûs-ı mezkûr bir de şöyle tavzih ve temsil ediliyor: Hey'et-şinâs olan bir müneccim, istikbâlde vakt-i mu'ayyende kûsûf vukû'a geleceğini daha birkaç ay evvel ilmî keşf ve ta'yîn ile haber veriyor. Sonra vakt-i merhûn hulûl etdikde kûsûf-ı mekşûf aynı suretle vukû' [8^a] buluyor. Şu halde "Mukaddem olan keşf-i ilmî, kûsûf-ı âtînin vücûd ve vukû'unu mûcib oldu" denilemiyor. Şu kadar ki bu husûsdaki ilm-i sâbıkın kûsûf-ı lâhika mebnî ve tâbî olduğu tahakkuk etmiş oluyor.⁴⁴

İşte beyânat-ı sâbıkadan müstebân olduğu üzere vukû'-ı ma'lûma tâbî olan, ilm-i tasavvurî olmayıp ilm-i tasdikî olduğundan, bu meselede tevehhüm olunan devr mahzûru mündefi' olduğu gibi cebr-i mahz mahzûru da kalmadığından; ibâdın ef'âlinde mecbûr değil belki fâ'il-i muhtâr olduğu tahakkuk ve te'yyüd ediyor. Ma'a-hâzâ bu tevcîhe göre iki şıklı bir su'âl tevecüh eder. Şöyle ki:

Tevcih-i mezkûrda ilm, felâsife mezhebine muvâfık olarak sûret-i hâsilaya hamledildiği zâhir oluyor. Şu halde ilmin sûret-i hâsiladan ibâret olduğunu inkâr eden cumhûr-ı mütekelliminin kavlini ona tatbîkan tevcîh etmek pek doğru olamaz.

Bir de ilmin ma'lûma tâbî olmasının ma'nâsı; vukû'un nefsü'l-emrde ilm-i tasdikînin kendisine ta'allukuna illet olmasından 'ibâret olup yoksa 'ilmin vukû'undan hikâye ve onun zıllı olması değildir. Çünkü ilm-i tasavvurîde de o cârîdir. Tasavvur vukû'a tâbî değil iken onun da vukû'a tâbî olması lâzım gelir, bu da tasvîb edilemez.

Zikrolunan tevcîh, her mutasavver olan şeyin nefsü'l-emrde -velev ulûm-i mebâdî-yi 'âliyye zımnında olsun- mevcûd olmasına mebnîdir. Mebhasimizdeki vukû'dan murâdımız hâricdeki vukû'dur, nefsü'l-emrdeki değildir. Şu halde [8^b] her bir 'ilm, tasavvur ve tasdik olsun mutâbık olsun nefsü'l-emrde vukû'a tâbîdir. Hattâ lâ-vukû'un vukû'u da böyledir.

Şurası da ma'lûm olsun ki bu hakikat, ya'nî ilm ve ma'lûm arasındaki tebe'yyet "Gelür gâyetde bu ma'nâ zuhûra"⁴⁵ denildiği gibi bilâhare ma'lûm ve münkeşif olur. Hattâ Hak Te'âlâ hazretleri ile İblîs-i şakî beyninde vukû bulmuş olan şu muhâvere de bunun bir delilidir:

- Secde etmeyeceğimi bilmiş ve takdir etmiş iken niçün Hazret-i Âdem'e secde etmeyi bana emrettin?

44 [Mütalaa edenin notu:] Hayır olmuyor: Zira kûsûf-ı lâhik ilm-i sâbıkın ta'yîn ettiği dakikasına kadar tâbî olduğu bedihîdir (sahh). Kemâleddin Efendi bu müneccim örneğini Abdüllatif Harpütî'den aktarmaktadır (bk. *Tenkihul-kelem*, s. 245-46).

45 Mısra İshak Zencânî'ye aittir (bk. *Nazmü'l-leâlî*, s. 186).

- Böyle bilüp takdîr etdiğimi ne zaman bildin? Secde ile emrden evvel mi yâhûd sonra mı?

- Secde ile me'mûr olduktan sonra bildim.

- Ben de seni işte bu sebeble mu'âheze etdim.⁴⁶

Vech-i sâbık üzere ilm ve kader-i ilâhî, ma'lûm ve makdûrun lâzım ve tâbî'i bulunmağla, ma'lûm ve makdûra "**sırr-ı kader**" tesmiye edilir. Sırr-ı kader, gayr-i makdûr-ı beşerdir. Şe'n-i gaybî ya'nî insândan be-her vakt sudûr ve zuhûr etmekte olup 'ayn-ı sâbitenin mukteziyâtından olan ahkâm ve ahvâlden 'ibâret olmağla işfâsı men'edilmiş bulunan serâir-i hafiyyedendir. Ma'a-hâzâ her şahsın ihlâs ve istîdâdı nisbetinde olduğundan sırr-ı kadere "**sırr-ı ihlâs**" dahi denir.

Ba'zı urefâ demişdir ki: "Hâlıkı mahlûkdan, kadîmi muhdesden temyîz eden ve sâha-i ma'rifeti tevehhüm-i ta'addüdden ve insânı zenb-i vücûddan⁴⁷ tahlîs eyleyen odur.

[9^a] Sıffın vak'a-i mü'ellimesinden avdet buyurduktan sonra Emîrül-mü'minîn Hazret-i 'Alî -kerremallâhu vechehû- ile Şâmî bir ihtiyâr arasın-da cereyân etmiş olan muhâvere-i âtiyye, sırr-ı kaderin hakikatini tesbît ve beyân husûsunda kâfidir:

- Yâ Emîre'l-mü'minîn! Bize haber ver bakalım şu sûretle Şâm'a doğru bizim yürüyüşümüz Cenâb-ı Allah'ın kazâ ve kaderiyle mi idi?

- Habbeyi şakk ve nefsi halk eden Cenâb-ı Allah'a yemîn ederim ki biz bir mevki'i çîğnemedik ve bir vâdiye hübüv ve bir tepeye su'ûd etmedik illâ Cenâb-ı Allah'ın kazâ ve kaderi ile idi.

- Öyle ise şu seyr ü seferdeki hutuvâtımdan -mücerred emr-i mukadder-i ilâhî olduğu için- daha bir gûnâ sevâb alacağıma ümîdvâr olamam.

- İhtiyâr! Sus! Cenâb-ı Hak sizi bu seyr ü hareket ve insırâf ü 'avdetinizde büyük ecr ve sevâba mazhar etmiştir. Ma'a-hâzâ hiçbir ahvâlinizde mükreh ve mecbûr olmadığınız gibi bu seyr ü hareketde de muztarr ve mecbûr de-ğildiniz.

- Nasıl mecbûr değiliz? Bizi kazâ ve kader sevketmedi mi ya?

46 Bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-Hitâb*, s. 139.

47 [Kemâleddin Efendi:] *وَجُودُكَ ذَنْبٌ لَا يَغَاسُ بِهِ ذَنْبٌ*: Mevcûdiyyetin bir günâhdır ki hiçbir günâh ona kıyas olunamaz. Bu mısra çeşitli kaynaklarda Hallâc-ı Mansûr'a atfedilmektedir (bk. Haydar el-Âmülî, *Esrârü's-şeria*, s. 191; Tahrânî, *Kitâb-ı Tevhîd-i İlmî ve Aynî*, s. 134). Mısra Kemâleddin Efendi'nin çokça istifade ettiği İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Ruhü'l-beyân*'ında (VIII, 508) ve *Ferahu'r-rûh: Şerh-i Muhammediyye*'sinde de (II, 199) şairinin ismi zikredilmeden geçmektedir.

- Yazık sana herif! Me'mûldür ki sen seyr ü seferdeki kazâ ve kaderi bir emre ta'lik olunmayan kazâ-yı lâzım ve kader-i kat'î zannediyorsun. Öyle değildir. Belki kazâ ve kader abdin kesb ve ihtiyârına mu'allakdır. Çünkü öyle olsaydı 'abdin gazâ ve cihâd gibi 'ameller ile mükellef ve fi'liyle müsâb, terkiyle mu'akab olmaması ve emr ü nehyin ve va'd [ü] va'idin bâtil ve bî-ma'nâ [9^b] addedilmesi lâzım gelirdi. Ve Cenâb-ı Hak tarafından artık hiçbir müznibe melâmet ve hiçbir muhsine mahmedet teveccüh ve terettüb etmezdi. Ve muhsin olan zât dahi müsî' olan şahsa tercîhen sevâb ve ihsâna mazhar olmağa evlâ ve ehak olamadığı gibi müsî' olan şahs da muhsin olan zâta tercîhen ukûbet-i zenbe dûçâr olmağa ehak ve evlâ olmazdı. Bu söz âdetâ 'abede-i evsân, cünûd-ı şeytân, husamâ-yı rahmân sözüdür. Zîrâ Cenâb-ı Allah mükreh olarak mutâ' değildir ve mağlûb olarak kendisine isyân edilemez. Hâşâ rusûl-i fihâmı hezel olarak irsâl ve Kur'ân-ı Mübîn'i 'abes olarak inzâl buyurmamış ve semâvât ve arzı ve acâ'ib umûru bâtil olarak yaratmamıştır. -﴿قَوْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا﴾⁴⁸

- Kazâ ve kader nedir ki onlara makrûn ve musâhib olarak şu mevki'leri çiğnedik?

- Emr ve hüküm münhasıran Cenâb-ı Allah'ındır. Vesselâm.⁴⁹

İşte şu sûretle vukû'a gelen hidâyet ve dalâl, 'ibâdın kesb ve ihtiyârlarına tâbî' olarak ma'lûm ve maktûr-ı ilâhî olduğu, yine kendi ihtiyâr ve irâdeleri ile meksûbları bulunduğu hâlde fisk u fesâdı i'tiyâd eden ba'zı süfehâ ve füssâkın mütecâsir ve mürtekeb oldukları fisk ve me'âsî mücerred kazâ ve kader-i ilâhînin mukteziyatından olmasını der-miyân ve iddiâ ederek serd-i bahane ve i'tizâr eylemeleri ne kadar vâhî ve bâtil olduğu beyândan müstâğnîdir.

*Sakın selb eyleyüp de ihtiyârı
İdüp cürmi dime ki andan oldu*

[10^a] *Azâzîle anınçün oldu la'net
Hudâ'ya didi hâşâ senden oldu*

*Anınçün bak ki makbûl oldu Âdem
Olup nâdim didi kendümden oldu.*⁵⁰

48 "Vay o inkâr edenlerin haline!" (Meryem 19/37; Sâd 38/27; ez-Zâriyât 51/60).

49 Bk. Muâfâ en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfi*, s. 600-1; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, XLII, 511-12. Kemâleddin Efendî'nin teferruatlarıyla anlattığı bu hadise Abdüllatif Harpûti'nin *Tenkihu'l-keâm*'ında (s. 248) kısaca bulunmaktadır.

50 Şeyhî Mehmed Efendi *Vekâyiü'l-fuzalâ*'da Kadızâde Şeyh Mehmed Efendî'yi (ö. 1045/1635) anlattığı kısma bu beyitlerin ikisini "Bu kıta güftâr-ı dür-bârlarındandır"

Ba'zı 'ârifinden menkûl olduğu üzere **rubûbiyyetin, nübüvvetin, 'ilmin kendilerine mahsûs birtakım sırları vardır ki sırr-ı rubûbiyyetin zuhûru butlân-ı nübüvveti ve sırr-ı nübüvvetin inkişâfı butlân-ı ilmi ve sırr-ı ilmin inkişâf ve zuhûru dahi ahkâmın butlânını icâb ve intâc eder.** Çünkü mestûr olan makdûr-ı ilâhîye ve 'âkıbet ve me'âle ittîlâ' ile ehl-i cennet ve ehl-i cehennem kim olduğu şimdiden meydana çıkmıyordu; â'mâl-i sâliha tedârikine daha hiçbir kimsenin lüzûm göremeyeceği tabîi ve muhakkak olduğundan mükellefin üzerine cârî olan ahkâm-ı ilâhiyye büsbütün te'sirsiz kalırdı. Sırr-ı kaderden, mücerred tavih-i maksad için aşağıda da bahs etmeğe muhtâc ve mecbûr olacağız.

'İlm-i kadîm-i ilâhî biri tasavvur diğeri tasdik olmak üzere iki kısımdır. Evvelkisi; ilm-i tasavvurî, mücerred mâhiyyât-ı eşyâyı 'alâ mâ hiye 'aleyhâ tasavvurdan 'ibâret olup eşyâ daha mevcûd olmadan 'ilm-i kadîm-i ilâhî onlara 'alâ mâ hiye 'aleyhâ ta'alluk etmiştir. İşte bu 'ilm mâhiyyet-i ma'lûma tâbîdir. Bu ma'nâca ki 'ilm-i mezkûrun husûsiyyeti vesâir 'ulûmdan imtiyâzı, o mâhiyyete müte'allik 'ilm olması 'tibâriyledir. Meselâ Zeyd'in îmânına ta'alluk eden 'ilm Zeyd'in mâhiyyet-i îmânına tâbî olup o 'ilmin husûsiyyeti ve bîl-farz 'Amr'ın îmânına, Bekr'in küfrüne müte'allik 'imlerden imtiyâzı, mücerred Zeyd'in îmânına müte'allik ilm olması [10^b] 'tibâriyle tahakkuk etmiştir. Yoksa ma'lûma tevakkuf etmek ma'nâsına değildir. Vâkî'â fî'l-cümle tevakkuf-ı 'tibârî de sahîh olabilir.⁵¹ Kezâlik Zeyd'in istikbâlen îmân edeceğine müte'allik 'ilm dahi aynı sûret ve ma'nâ-yı mezkûrca ma'lûma tâbîdir. Bu 'imler hem ezeli hem de hâric kendisinden müstefâd olan 'ilm-i fîlîdir. Fakat mâhiyyetin vücûdu ve fîliyyeti mâhiyyete ta'alluk eden 'ilm-i ezeliye tâbî olup o da mâhiyyete ve mâhiyyetin lâ-yezâlde mevcûd olacağını tasdika tâbîdir. Ya'ni vaktâ ki 'ilm-i ilâhî bir mâhiyyetin nefsü'l-emrdeki husûsiyyet-i mu'ayyenesine mübtenî olarak ona ezelen o sûretle ta'alluk etmiştir; lâ-muhâle

kaydıyla yazmıştır. Ancak Kadızâde'nin *Manzûme-i Akâid*'inde söz konusu beyitler yoktur (bk. Karaca, "Kadızâde Mehmed Efendi *Manzûme-i Akâid*"). Şeyhî Mehmed Efendi'nin eserine aldığı beyitler şu şekildedir:

Sakın selb eyleyüben ihtiyârı

İdüp cürmi dime kim senden oldı

Anınçün girü makbûl oldı Âdem

Oluş nâdim didi kendümden oldı

(eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye ve Zeyleri: *Vekâiyü'l-fuzalâ* I, III, 60).

Son mısradaki "kendümden" kelimesinin Osmanlı imlâsında "gendümden" şeklinde de okunabileceğini, "gendüm"ün ise Farsça'da "buğday"a dendiğini; binaenaleyh şairin burada Hz. Âdem'in cennetten dünyaya gönderiliş sebebine atf maksadıyla hem tevriye hem de telmih sanatına müracaat ettiğini belirtelim.

51 [Mütalaa edenin notu:] Olamaz! Zirâ tevakkufü'l-kadîm ale'l-hâdis lâzım gelir (sahh).

o mâhiyyetin dahi lâ-yezâlde aynı husûsiyyet-i mu'ayyene-i mezkûre üzere mevcûd ve muhakkak olması bi'z-zarûre lâzım gelmiştir. Şu halde 'ilm-i ezeli bir cihetle tâbî' ve bir cihetle de metbû' olduğundan bu mes'eleda devr ve cebr mahzûru kalmadığı gibi kâ'ide-i teklif dahi bâtil olmamıştır.

Şekâvet-i ebediyyeye dâcâr olan eşhâsın mücerred küfr üzere mevtleri ve 'adem-i îmânları ilm-i ilâhî-yi ezelinin metbû'u olup vukû'u da ona tâbî'dir.

Yukarıda da sebkettiği vech üzere denilir ki: "Cenâb-ı Hak 'abdinin filân şeyi nefsu'l-emrde şöyle olduğu için bi'l-ihytiyâr öyle yapacağını eze-len biliyor da o şey vâcib oluyor." Ma'a-hâzâ vücûb bi'l-ihytiyâr ise ihtiyâra münâfi olmuyor, belki ihtiyârı tahkik ve te'yîd ediyor. Meselâ Ebû Cehl'in bi'l-ihytiyâr îmân etmeyeceğine ta'alluk eden 'ilm-i ilâhî (ya'nî husûsiyyet-i mezkûre üzere [11^a] daha vücûda gelmeden 'adem-i îmân mâhiyyetine müt'e'allik olan ilm-i ezeli) mâhiyyet-i mezbûreden me'hûz olduğundan, 'ilm-i ilâhînin hilâfı tahakkuk etmek mümteni' olmağla onun da öylece vücûda gelmesi lâzım olmuştur. Bu cihetle Ebû Cehl'in îmâna mikneti tecvîz edilip gayri mümkün 'adedilmemiştir. Çünkü merkûmun bi'l-ihytiyâr 'adem-i îmânına ta'alluk eden 'ilm-i ilâhî, îmânı hayyiz-i imkândan çıkarmamıştır. Mü'minin îmânı ve ef'âli sâ'ire aynı sûretle buna kıyâsen kabûl edilmiştir.

Şeyhayn'ın -allâme-i Zemahşerî ve muhakkık Beyzâvî'nin- ﴿لِيَعْلَمَ﴾⁵² ve ﴿لِيَعْلَمَ﴾⁵³ ve ﴿يَعْلَمَ﴾⁵⁴ ve ﴿لَمَّا يَعْلَمَ﴾⁵⁵, ﴿فَسَيَعْلَمُونَ﴾⁵⁶ ilâ âhir gibi âyetlerin tefsîrinde sebebin ya'nî 'ilm'in, müsebbebe (ya'nî mahlûkun 'indinde temeyyûze) itlâkı kabîlinden olarak 'ilmi "temyîz" ile tefsîr edip de "'İlm-i ilâhî, bir şeyin vücûd ve tahakkukunun lâzım-ı gayr-i münfekki olduğuna nazaran lâzımın 'ademi melzûmun 'ademine burhân olmağla nefy-i 'ilm ile nefy-i ma'lûm murâd olmuş ve lâzımın vücûduyla melzûmun tahakkukundan kinâye buyurulmuş" demeleri dahi bu tevcîhi te'nîs ve te'yîd eder.⁵⁷

Vâris-i 'ilm-i nebevî Muhyiddîn bin 'Arabî hazretleri bu misillü âyât-ı kerîmeyi vukû'-ı ma'lûma tâbî' olan 'ilm-i tafsîlinin zuhûru ve adem-i zuhûru ile tefsîr etmiş ve "Kâffe-i eşyâ daha vücûda gelmeksizin Cenâb-ı Hakk'ın ma'lûmu olduğu bedîhî idüğünden, isbât veyâ nefyedilen bu 'ilm

52 "... bilelim diye ..." (el-Bakara 2/143; el-Kehf 18/12; Sebe' 34/21).

53 "... bilsin diye ..." (Yûsuf 12/52; el-Cin 72/28).

54 "... bilir ..." Bu kelime onlarca âyette geçmektedir (birkaçı için bk. el-Bakara 2/77, 216, 220, 232, 235, 255, 270).

55 "... bilmeden ..." (Âl-i İmrân 3/142; et-Tevbe 9/16).

56 "... bilecekler ..." (Meryem 19/75; el-Cin 72/24).

57 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 340; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, I, 146.

ile murâd, 'aynü'l-cem'de vücûd-ı eşyâya ta'alluk etmiş bulunan 'ilm-i sâbık değildir" demiştir.⁵⁸

[11^b] İkincisi 'ilm-i tasdikî dahi iki kısımdır:

Biri eşyânın istikbâlen mevcûd veya ma'dûm olmasına müte'allikdir. İşte bu 'ilm-i tasdikî ile zikri sebkedен 'ilm-i tasavvurînin ikisi de hem ezeli hem de ma'nâ-yı mezkûrca ma'lûma tâbî' olup hem de metbû'durlar. Mes'ele yine bî'n-netice kazâ ve kadere dayandı.

*Figân yâ rab figân hükm-i kazâdan.*⁵⁹

Ahvâl-i mevcûdâta ta'alluk eden hükm-i icmâliye kazâ denilür. Meselâ ölecek şahıs ancak insândır diye hüküm gibi. Kader dahi hükm-i mezkûru kabiliyetine göre esbâb ve ezmân ta'yini ile tafsilten 'ibâretdir. Meselâ Zeyd'in filân gün filân marazdan öleceğine ta'alluk eden hüküm gibi. Şu hâlde kazâ-yi ilâhî mevcûdâta ta'alluk eden 'ilm-i ezeliye tâbî' olup 'ilm-i mezkûr dahi a'yân-ı sâbiteye olan 'ilme tâbî'dir. Kader dahi ahvâl-i a'yân-ı sâbiteye olan 'ilme tâbî' olup 'ilm-i mezkûr da a'yân-ı sâbiteye tâbî'dir.

Hükm-i kader ü kazâ büved bî-mâni'

Ber mücib-i 'ilm-i lâ-yezâli vâki'

Tâbî' bâşed 'ilm-i ezel a'yânra

*A'yân heme mer şu'un-ı Hak'ra tâbî'*⁶⁰

'İlm-i tasdikînin dîgeri: Eşyânın fi'l-hâl yâhûd hâl-i hâzırdan evvel vâki' olduğuna müte'allikdir. Bu tasdik vukû'a tâbî'dir. Hem de buradaki tebe'iyet tevakkufdan 'ibâretdir. Zirâ mevcûd olmak üzere eşyâya ta'alluk eden 'ilm bi't-tab' eşyânın [12^a] vücûduna tevakkuf eder.⁶¹ Lâkin sâbıkan mezkûr olan tasavvur ile tasdikdeki tebe'iyet buna muhâlifdir. Çünkü onlardaki tebe'iyet o 'ilmin sâ'ir 'ulûmdan imtiyâzına ma'lûmunun sebep olması 'itbâriyle idi. Bu sûretde tasdik mücerred ta'alluk cihetiyle hâdis olsa bile mâhiyyât-ı eşyâya olan tasdik zımında hem mutasavver hem de ezeldir. Zirâ 'ilm-i ezeli ezelen ebeden bâki olup aslâ tağayyür kabûl etmediğinden bu tasdik o

58 Bk. İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, V, 368.

59 Recâizâde Mahmud Ekrem'e ait bu mısra için bk. *Recâizâde Mahmut Ekrem, Bütün Eserleri II*, s. 363.

60 [Kemâleddin Efendi:] Kazâ ve kader-i ilâhînin hükmü hiçbir mâni' bulunmaksızın 'ilm-i ezelinin muktezâsı üzere vâki' olup 'ilm-i ezeli a'yân-ı sâbiteye ve bütün a'yân-ı sâbite de şu'unât-ı Hak'ra tâbî'dir (rubâi ve şerhi için bk. Abdurrahman-ı Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 72-74).

61 [Mütalaa edenin notu:] Etmez, çünkü 'ilm ba'de't-tevakkuf 'ilm değildir. 'İlmi tevakkuf 'ilm olmaktan çıkaramaz. Bu söz "halk" faslında câridir. İnkişâfdan 'ibâret olan 'ilmde câri olamaz. Fe'l-yüte'emmell (sahh).

tasavvur-ı evvelin ‘aynı ‘addedilmiştir. İşte bu tasdik ma‘lûmunun metbû‘u değildir. Şurası da bilinmelidir ki ‘ilm-i ezeli vüçûb ve imtinâ‘ müvehhem olduğundan mücerred vüçûb veyâ imtinâ‘ ve teklif-i mâ lâ yutâk lüzûmu mahzûrunu def‘ için ekser mevâkı‘da ‘ilmin ma‘lûma tâbî‘ olduğu zikredilmiştir. Ma‘a hâzâ bunun ‘aksi dahi ‘ilm-i hâdisde mu‘teber olamaz ise de ‘ilm-i ezeli muhakkaktır.

Şunu da ‘ilâveten ‘arzederim ki ma‘lûmun mahkiyyün ‘anh ve ‘ilm-i zıll ve hikâye olmasına nazaran sebkedeki birinci tevcih bi-hasebî‘z-zâhir tebe‘iyet-i mezkûre hakkında ahîren zikrettiğimiz ma‘ânî-i selâsenin gayri olduğu gibi ‘Allâme-i Teftâzânî’nin ba‘zı muhakkikinden naklen ‘ilmin ma‘lûma tâbî‘ olmasının ma‘nâsı ‘ilm ve ma‘lûm arasındaki mutâbakatın ‘ilm tarafından mu‘teber olmasından ve vukû‘ ve ‘adem-i vukû‘a nazaran ‘ilmin ma‘lûma mutâbık bulunmasından ‘ibâretdir diye zikir ettiği ma‘nâya da muğâyir bulunduğu zannedilirse de hakikatde yine ‘ilmin bi-hasebî‘t-ta‘alluk ma‘lûmun vüçûd ve vukû‘una tâbî‘ olmasına râcî‘dir.⁶²

Ma‘a hâzâ ‘ilm-i ilâhînin ma‘lûma tebe‘iyeti ilk nazarda câlib-i dikkat bâ‘is-i [12^b] vahset olmağla muhtâc-ı hall ü îzâh görülmekte olduğundan zikrettiğimiz şu tevcih herhâlde evlâ ve ehaktır. Şöyle ki: Gerek tasavvur ve gerek eşyanın istikbâlen mevcûd veya ma‘dûm olacağına ‘aid tasdik olsun ‘ilm-i ezeli tebe‘iyetin ma‘nâsı mücerred ‘ilmin husûsiyeti vesâir ‘ulûmdan imtiyâzı mu‘ayyen bir mâhiyete ‘ilm olması ‘itibâriyle olduğu gibi ‘ilmin hâdis olan ta‘allukuna nazaran tebe‘iyet-i mezkûrenin ma‘nâsı da ma‘lûmun vüçûduna ‘ilmin tevakkuf etmesinden ‘ibâretdir.

Tafsîlât-ı mesrûdeden münfehim olduğu üzere buraya kadar tahkikinde sarf-ı mesâ‘î ettiğimiz birinci ‘ibâredekî {عِلْمُهُ تَعَالَى تَابِعٌ لِمَعْلُومِهِ} idi. Cebr-i müfrit ve teklif-i mâ lâ yutâk lüzûmu hakkında ‘ilm-i ezeli-yi ilâhîye istinâden îrâd edilmiş olan su‘âl-i ma‘hûda cevâb ma‘razında zikredilmiştir. Fakat {عِلْمُهُ تَعَالَى تَابِعٌ لَوْفُوعِ الْمَعْلُومِ} diye mezkûr olan ikinci ‘ibâre dahi ‘ilm sıfatının müreccih ve muhassıs olmasıyla ayrıca bir irâde-i muhassısa sıfatına daha lüzûm kalmayacağı hakkındaki bir şübheye cevâb olarak sevk olunmuş ve Muhakkık Hayâlî tarafından da şu sûretle tahkike ibtidâr olunmuştur.

Şöyle ki: ‘İlm-i tasavvurî vâkı‘a ve gayrı vâkı‘a ‘âm olduğundan zâten müreccih olamaz. Vukû‘a ta‘alluk eden ‘ilm-i tasdikî ise vukû‘un fer‘i olup vukû‘ dahi irâde-i muhassısanın fer‘idir. İşte bununla hükemânın, “Tâbî‘ olan ‘ilm-i infî‘âlîdir ‘ilm-i fi‘lî değildir” sözleri de mündefi‘ olur.

62 Bk. Teftâzânî, *Şerhu’l-Makāsîd*, I, 189 vd.

Lâkin fâzıl-ı müşârün ileyhın bu tahkîkine şöylece de bir itirâz vârid olmuştur:

‘İlm-i tasavvurînin vâkı’a ve gayri vâkı’a ‘âm olması ‘ilm-i mahlûkda müsellemler olsa bile [13^a] ‘ilm-i Hâlik’da gayri müsellemdir. Hem de bir şeyin istikbâlen vakt-i mu’ayyende sıfat-ı mu’ayyene üzerine mevcûd olacağına ta’alluk eden ‘ilm-i tasdikî dahi vâkı’ın metbû’u ve ilm-i fi’lî olmağla mürecih ve muhassıs olabilir. Zâten hükemânın murâdı da budur.⁶³

Hâsılı ‘ilm-i ezelinin biri mâhiyyeti tasavvurdan diğeri mâhiyyetin istikbâlen mevcûd olacağını tasdikden ibâret olan kısımlarının ikisi de vâkı’ın metbû’u olduğundan birincisinin tercümeyle ‘adem-i salâhiyyeti teslim edilse bile ikincisinin muhassıs olmağla salâhiyyeti vardır. Binâ’enaaleyh şübhe-i mezkûreye karşı bu sûretle irâd edilen red ve cevâb tamâm ve savâb değildir. Belki cevâb-ı hâkim *Mevâkıf*’da da mezkûr olduğu üzere budur ki bizim ashâbımız ‘ilm ve kudret sıfatlarının iki tarafa nisbetleri müsâvî olduğunda zarûret ve bedâhet da’vâ ediyorlar da bu cihetle onların muhassıs olamaması zâhir olup irâde-i muhassısın sübûtu ve şübhe-i mesrûdenin butlânı tahakkuk eyliyor.⁶⁴ Fakat bu bir cevâb-ı tahkikî oluyor, ilzâmî olamıyor. Fâzıl Hayâlî’nin cevâbı tamâm olsa idi hem tahkikî hem de ilzâmî olacaktı.

Zikrettiğimiz kelâmın mecmû’undan müstefâd olduğu üzere { كَوْنُ الْعِلْمِ تَابِعًا } ile { كَوْنُ الْعِلْمِ تَابِعًا لِلْوُقُوعِ } ile { كَوْنُ الْعِلْمِ تَابِعًا لِلْمَعْلُومِ } ibâreleri arasında dört cihetle fark bulunur.

Evvelen: Şu iki ibârenin evvelkisinden garaz, fi’lin vücûb ve imtinâ’ı lüzûmunu def’olup ikincisinden de ‘ilmin -felâsifenin zu’mu üzere- muhassıs ve irâde sıfatından muğni olmasını def’dir.

Sâniyen: Evvelkisi ‘ilmin ezeli ve fi’li olmağla berâber eşyânın vücûdundan evvel olan [13^b] ta’allukuna ve ikincisi ‘ilmin eşyânın vücûdundan sonra olan hâdis ta’allukuna ‘âiddir.

Sâlisen: Evvelkisinde ‘ilmin bir cihetle tâbî ve bir cihetle de metbû’ olduğu ve ikincisinde ‘ilmin yalnız tâbî olup metbû’ olamayacağı gösterilmiştir.

Râbî’an: Evvelkisinde ‘ilm hem tasavvur hem de tasdik olabiliyor. İkincisinde tasavvuru mutazammın olsa bile yalnız tasdik olabilecektir.

Zâten ma’lûmdur ki müte’allikın ve müte’allikun bihin hâdis olmasıyla ‘ilmin de hâdis olması lâzım gelmez. ‘İlm-i kadîm nefsü’l-emrde bir şeyden ibâret olup müte’allikâtı muhtelif ve mütegâyir olabilir. Nitekim şems bir şeyden ibâret iken mukâbilinde bulunup kendisinden müstazî olacak şeylere nasıl ta’alluk ediyorsa nefsinde vâhid olan ‘ilm-i kadîm-i ilâhî dahi

63 Bk. Gelenbevî, *Celâl Hâşiyesi*, vr. 55^a.

64 Bk. Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, II, 393.

müteceddid müte'allikâta öylece ta'alluk ediyor. Çünkü 'ilm-i ilâhî zamândan münezzehe olmağla cem'î-i ezminenin ona nisbeti seyyân olur. Ezelden ebede kadar bütün ezmânın Cenâb-ı Hakk'a kıyası ve nisbeti imtidâd-ı vâhid-i muttasılın kendisinden hâric olan bir şeye nisbeti gibidir.

Binâ'en'aleyh 'ilm-i ilâhîyi muktezî olan şeyin bütün mefhûmâta, mevcûdâta, mümkinâta, mümteni'âta nisbeti vâhid olduğu cihetle bilinmesi sahîh olacak bir şey küllî olsun cüz'î olsun Cenâb-ı Hakk'a aslâ hafî olmaz. Mahlûkât hâdis olduğu zamân ona ta'alluk etmek için Cenâb-ı Allah'a bir 'ilm-i dîger hâdis olmağa ihtiyâç ve lüzûm kalmaz. Belki o mahlûk Cenâb-ı Hakk'a yine ilm-i ezeli-i âlîsi ile mekşûf olur. [14^a] Zîrâ bir şeyin istikbâlen tekevvün edeceğine müte'allik 'ilm 'aynı sûretle hiç teceddüd ve kesret olmaksızın onun vakt-i tekevvünde kevnine ta'alluk eden 'ilmin nefisinden 'ibâretidir. Müteceddid olan yalnız nefis-i ta'alluk ile müte'allikun bihdir. Bu da zâten onun vakt-i vukû'da vukû'una 'ilm sebk etdikden ve o 'ilmin o vakte kadar istimrârı farzedildikden sonra müte'allikın teceddüdünü îcâb etmez. Şu hâlde 'ilm sıfatının ezelde gayri müte'allik olması lâzım gelmez ki Cenâb-ı Hakk'ın hâşâ bi'l-kuvve 'âlim olmasını istilzâm etmekle havâdise ezelen 'ilm-i ilâhîyi nefyetmeğe bâdî ve makzî olsun. Hâsılı filân vakitte hâdis olacak bir şeye daha o şey hâdis olmazdan evvel ta'alluk etmiş olan 'ilm onun hâl-i hudûsunda ve hâdis olduktan sonra kendisine ta'alluk eden 'ilmin 'aynı olup aslâ tağayyür etmiyor.

Zamân cârî değıldir lâ-muhâle

*Teceddüdden münezzehe lâ-yezâl'e.*⁶⁵

Şu kadar ki hâdisin zamânî olması zarûreti ilcâsıyla mazâ[yı] istikbâl i'tibâr etmek îcâb ediyor. Çünkü her bir zamân lâ-muhâle biri sâbık dîgeri lâhık iki zamân ile mahfûf ve muhât bulunacaktır. Onun için 'ilm-i ilâhîyi zamân-ı sâbık nisbetde {عِلْمُ اللَّهِ} diyoruz ve zamân-ı lâhık nisbetde {سَيَعْلَمُ اللَّهُ} ve zamân-ı hâle nisbet edersek {يَعْلَمُ اللَّهُ} demek zarûretinde bulunuyoruz. Ma'â hâzâ bu tağayyürâtın hepsi bizim muhtelif i'tibârâtımızdan neşet ediyor. Halbuki 'ilm-i ilâhî kendi vücûd-ı evveline mülâzım olmağla nefsü'l-emrde vâhiddir. Fi'l-i ilâhî dahi 'ilm-i ilâhîye mülâzım ve 'ilme nisbetle 'alâ sebîl-i ittihâd olup mevcûdâta nisbetle de [14^b] 'alâ sebîl-i i'tibârdır. Binâ'en'aleyh mevcûdâtın tağayyür ve 'adem-i tağayyürüyle 'ilmin tağayyür ve 'adem-i tağayyürüne istidlâl olunamaz.

Zamânî olan havâdisin zamâna nisbeti pencerele bir oda içindeki bir şahsın odanın ön tarafına ve pencerenin 'arzına gerilmiş olan bir kilime nisbeti

65 İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, s. 183.

gibidir. Şöyle ki: Kilimin pencereye muhâzî olarak görülmesi “hâl-i hâzır” ve pencereyi geçtikden sonra görülmesi “mâzî” ve pencere hizâsına daha gelmediği için görülmemesi “müstakbel” nâmlarını alacağı gibi mütekellimîn tarafından (bir fi'l-i meçhûlû bir emr-i ma'lûm ile takdîr ve ta'yîn için emr-i ma'lûmdan i'tibâr edilen müteceddid veyâhûd mümted bir emr-i mevhûmdan 'ibâretdir diye ta'rîf edilen) zamân dahi zamânî hâdislere nisbetle hâl, mâzî, müstakbel kısımlarına münkasim olmuştur. Fakat gayri zamânî kadîmin zamâna nisbeti mezkûr oda üzerindeki bir şahsın o kilime nisbeti gibi olmağ-la tamâmı o şahsa görüldüğü için aksâm-ı mezkûreye inkisâm kabul eylediği misillü zamân dahi gayri zamânî kadîmlere nisbetle o vecih üzere inkisâm edemiyor. Belki kadîm olan zâtın 'ilmine nisbetle hâl, mâzî, müstakbel beyân oluyor. İşte bu cihetle 'ilm-i ezeli-yi ilâhînin ma'lûm-ı lâ-yezâlisi vechile olarak ona muvâfık ve tâbî bulunması kat'iyen müsteb'id olmuyor.⁶⁶

Şeyh-i Ekber hazretleri buyuruyor ki: Bir şey tercih olmaksızın vücûda gelmez. Tercih müreccihsiz olmaz. Müreccih dahi kâbil-i tercih olan mümkinden 'ibâretdir. Şu hâlde mümkün bütün bu ahkâmın zuhûruna asl olmağla cemî'i esmâ ve ahkâmı mu'tidir. Ve mahkûmun 'aleyhin ahkâmı ve müsemânın esmâyı kabul etmesi de onunladır.⁶⁷

[15^a]

Hak 'âlim ü a'yân-ı halâ'ik ma'lûm

Ma'lûm büved hâkim ü 'âlim mahkûm

Ber mûcib-i hükm-i tu koned ber tu 'amel

*Ger tu be-misl-i mu'azzebî ver merhûm.*⁶⁸

Şübhesizdir ki bir emr-i lâ-muhâle iki mukaddimenin netîcesi olarak zuhûra geliyor. Vücûd-ı 'aynda tevhid münhasıran Cenâb-ı Hakk'a sâbitdir. İcâd dahi O'nundur. Fakat kâbil istiyor. Kendi 'aynından vücûb-ı vücûd-ı nef-sine sâbit olmağla vâhiddir. Mümkünün kabûlü haysiyeti nazara alınırca icâd-ı husûsî başkalaşiyor. Eğer tevhid-i icâd dahi sahîh olsaydı mümkün mevcûd olduğu gibi muhâl dahi mevcûd olurdu. Hâlbuki icâd-ı muhâl muhâldir.⁶⁹ Müşârûn ileyh bu mes'elenin şimdide kadar hiçbir kimse tarafından tenbîh

66 Kemâleddin Efendi örnek de dahil olmak üzere bu kısımları Abdüllatif Harpûti'nin *Tenkîhu'l-ke'lâm*'ından (s. 246-47) özetlemiştir.

67 İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, VII, 26.

68 [**Kemâleddin Efendi:**] Cenâb-ı Hak 'âlim ve mahlûkâtın a'yân-ı sâbitesi de ma'lûmudur. Ma'a hâzâ hakikatde a'yân-ı sâbite hâkim olup 'âlimi bulunan Cenâb-ı Hak mahkûm olmağla muktezâ-yı hükmüne göre sana mu'âmele yapıyor, mu'azzeb ol merhûm ol! (rubâî ve şerhi için bk. Abdurrahman-ı Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 72-74).

69 Kemâleddin Efendi bu kısmı *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'den (VII, 26-27) tercüme etmiştir.

edilmemiş mes'âl-i dakikadan olduğunu ve ma'a hâzâ şu sûretle tahakkuk etdikden sonra daha bir ferdin inkârına imkân kalmadığını 'ilâve ediyor ve *Fütûhât*'ın diğer bir mevki'ında dahi sebk-ı kitâbı ileri sürerek diyor ki "‘Arif ve habîr olan zâtın 'indinde ise ne kadar çetindir. Sanki Cenâb-ı Hak 'Benden değil kitâbdan korkunuz! Bu misillü şeyde ben ve siz müsâvî bulunuyoruz' buyuruyor. Kitâb ki ﴿اَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ﴾ der,⁷⁰ bana ve 'ibâda hâkim olduğu için ﴿مَا يَبْدُلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ وَمَا اَنَا بِظَالِمٍ لِّلْمَعْبُدِ﴾⁷¹ 'Kavl benim 'indimde tebeddül etmez ve ben kullara aslâ zâlim değilim' diyor."⁷²

[15^b]

إِنَّ خَوْفَ الْكِتَابِ شَرٌّ نَوْمِي

إِذْ لَهُ الْحُكْمُ فِي الْوُجُودِ وَفِينَا

وَقَرَأْنَاهُ فِي الْكِتَابِ صَرِيحًا

وَرَأَيْنَاهُ فِيهِ حَقًّا يَقِينًا

لَا يَخَافُ إِلَّا لَهُ إِلَّا لِيَكُونَ

حَادِثٍ مِنْهُ حَلٍّ بِالْعَالَمِينَ⁷³

Resûl-i Ekrem -sallallâhu Te'âlâ 'aleyhi ve sellem- buyurmuşdur ki "Bir recül nâsa karşı 'amel-i ehl-i cennet ile 'âmil olur hattâ cennet ile kendi arasında bir karış yer kalır müte'âkıben o recül üzerine kitâb sebkeder de ehl-i nârın 'ameli ile 'âmil olup nâra gider."⁷⁴

70 "Hakkında azap hükmü kesinleşmiş kimseyi mi?" (ez-Zümer 39/19). Nüşhada "kitab ki"den sonra bir "ve" vardır ancak cümlenin yapısına uymadığı için yukarıya yazmadık.

71 "Benim katımda söz değiştirilmez ve ben kullara aslâ zulmetmem" (Kâf 50/29).

72 Kemâleddin Efendi bu kısımdan 17^b'de bulunan ﴿وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ﴾ âyetine kadarki kısmı âyet, hadis ve şiirler de dahil olmak üzere İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiye*'sinden (VII, 22-24) tercüme ve nakletmiştir.

73 [Kemâleddin Efendi:] Kitâb bize ve bütün vücûda hâkim olduğu için onun korkusu uykumu kaçırır. Kitâb-ı Kerim'de sarâhaten okuduk ve hakke'l-yakîn bildik ki Cenâb-ı Allah'dan hâdis olup 'âlemlere hulûl eden bir kevn-i hâdisden dolayı kendisinden korkulurmuş.

Şiirin ilk beytindeki "شَرٌّ نَوْمِي" ibaresi *el-Fütûhât*'ta "شَرٌّ ذُنُوبِي" şeklindedir. Bu durumda mâna da "Uykumu kaçırır" yerine "Günâhlarımı kaçırır" şeklinde olacaktır (bk. İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, VII, 22-23).

74 Hadis-i şerifin tamamı şöyledir: إِنَّ أَحَدَكُمْ يُجْمَعُ فِي بَطْنِ أَبِي أَرْبَعِينَ يَوْمًا ثُمَّ يَكُونُ عَلَقَةً مِثْلَ ذَلِكَ ثُمَّ يَكُونُ مُضَعَّةً مِثْلَ ذَلِكَ ثُمَّ يَبْعَثُ اللَّهُ إِلَيْهِ مَلَكًا بَارِعَ كَلِمَاتٍ فَيَكْتُبُ عَمَلَهُ وَأَجَلَهُ وَرِزْقَهُ وَشَقِيَّ أَمٍ سَعِيدًا ثُمَّ يُنْفَخُ فِيهِ الرُّوحُ فَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ حَتَّىٰ مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا ذِرَاعٌ فَيَسْبِقُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ حَتَّىٰ مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ فَيَسْبِقُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ فَيَدْخُلُ النَّارَ (bk. Buhârî, *el-Câmiûs-sahih*,

Ehl-i cennet hakkında da bunun bir mislini zikredip sonra **إِنَّمَا الْأَعْمَالُ** {بِالْحَوَاتِيمِ} demiştir.⁷⁵ Havâtîm de sevâbıkn hükmü üzerine zuhûr eder. Kitâb bir şeyin ne sûretle kazâ olmasına sebketmiş ise Cenâb-ı Allah o şeyi öylece kazâ ve takdîr eder.

Eşyâya olan ‘ilm-i ilâhî tekvîn-i eşyâya olan kavl-i ilâhînin ‘aynıdır. ‘İnd-i ilâhîde kavl tebeddül etmez. Hâlik ve mahlûkun hükmü münhasıran seb-k-ı kitâb ile olduğu için ﴿وَمَا أَنَا بِظَالِمٍ لِّلْعَبِيدِ﴾ buyurmuştur.⁷⁶ ‘İbâd üzerine ancak seb-k-i ‘ilm ile hükmediyor. ‘İlm-i ilâhî ne vech üzere sebketmiş ise ‘ibâd üzere o cârî oluyor. Zavallı ‘abd bu mevkıf-ı sivâ’da mevkûf kalıyor.

إِذَا كَانَ عِلْمُ الْحَقِّ فِي الْحَقِّ بِحُكْمٍ
فَفِي خَلْقِهِ آخَرَى فَمَنْ يَتَحَكَّمُ

وَلَيْسَ بِمُخْتَارٍ إِذَا كَانَ هَكَذَا
فَكُلُّ إِلَى سَبْقِ الْكِتَابِ مُسَلِّمٌ

فَمَا الْخَوْفُ إِلَّا مِنْ كِتَابٍ تَقَدَّمَتْ
لَهُ سُورٌ فَبَيْنَا وَآيٍ وَأَنْجُمٌ

[16^a]

فَلَوْ كَانَ مُخْتَارًا أَمِنَاهُ إِنَّهُ
رَوْوْفٌ رَحِيمٌ بِالْعِبَادِ وَأَرْحَمٌ

وَأَخْبَرَ فِي الْبَشَرَى بِرَحْمَتِهِ الَّتِي
يَكُونُ هَا السَّبْقُ الْكَرِيمُ الْمَقْدَمُ

عَلَى غَضَبٍ أُنْدَاهُ فِعْلٌ عَبِيدِهِ
يَزُولُ بِحَمْدِ اللَّهِ عَنْهُ وَعَنْهُمْ

وَلَيْسَ كِتَابِي غَيْرَ ذَاتِي فَافْتَهُمُوا
فَمَا مِثْلُهُ إِلَّا يَفْقَهُوا أَوْ أَكْتُمُوا⁷⁷

VI, 570-71 [hadis nr. 3208], 705-6 [hadis nr. 3332]; XIII, 5-8 [hadis nr. 6594]; XIV, 543-45 [hadis nr. 7454]; bazı lafız farklılıklarıyla rivayeti için bk. Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, I, 106 [hadis nr. 179]; IV, 2042 [hadis nr. 2651]).

75 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, XIII, 22-23 (hadis nr. 6607).

76 "... ve ben kullara aslâ zulmetmem" (Kâf 50/29).

77 [Kemâleddin Efendi:] ‘İlm-i Hakk’ın hakka hâkim oldukda halkına hâkim olması daha lâyıkıdır. Başka kim tahakküm edebilir? Ma’a hâzâ böyle de olunca o ashâb-ı ihtiyâr değil iken hepsi seb-k-ı kitâba münkâd ve müsellemlen oluyor. Şu halde hakkımızda sûreleri, âyetleri eczâsı olan kitâb-ı mukaddemen münhasıran korkmalıdır. Eğer fâ’il-i mehtâr hâkim olsaydı emin olurduk. Çünkü o, ‘ibâdına ra’ûf ve rahîm

Belki insân, nefsi üzere basîredir. Ey velî-yi hamîm! ‘Avârıza değil sadrında duran ve cevelân eden hâtıraya bak. Mevcûdiyetin kalbindeki hâtıra-i mevcûdeye göredir. Hâtimen dahi ona tatbikan tahakkuk edecektir. Ahvâl-i zâhireye bakma. Sadrındakine itimâd et. Ne ile hatmolacağına kitâb sebketmiş ise kalbinde o deverân eder. İmân deverân ediyorsa sen mü’minsin. İmân vâcib olacak bir şeyi zâhir hükmün iktizâ etmeyeceği bir şeye sarf ve kalbetmek cevelân ediyorsa sen onun hasebiyle olduğundan öylece de hatmolursun. Tenbîh etdiğim bu hakikatden nâs gâfildirler. Zâten emr-i ilâhîyi reddedip hük-m-i ‘âlîlerini ta’kîb eden yokdur. Kalbinde deverân eden şey sana ta’alluk eden emr-i ilâhînin ‘ayn-ı tecellîsi olup vücûd-ı Hak’dan bir nasîbe-i mahsûsandır.

[16^b] Ba’zı zevât vera’ bahsinde demişdir ki: “Vera’dan eshel bir şey görmedim. Belki kalbimde ne helecân hâsıl etdiyse terketdim.”⁷⁸ Resûl-i Ekrem sallallâhu te’âlâ aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinin {ذَعَّ مَا يَرِيئُكَ إِلَىٰ مَا لَا يَرِيئُكَ} ⁷⁹ kavli-i şerîfi de bunu te’yîd ediyor. {اسْتَفْتِ قَلْبَكَ وَوَلُوْا أَفْتَاكَ الْمُفْتُونَ} ⁸⁰ de buyuruyorlar.

Cenâb-ı Hak ancak bildiğini yazmıştır. ‘İlm-i ilâhî dahi suver-i ma’lûmâtı –müteğayyir olanını olmayanını- kendi nefislerinde ne vech ile ise öylece şühûd ile tahakkuk etmiştir. Şu halde Cenâb-ı Allah ma’lûmâtını daha hâl-i ‘ademinde gayri mütenâhî mütenevvî tegayyürâtı üzerine şühûd edip onların nefislerindeki hâl üzerine icâd buyurmuştur. İşte ‘ilm-i ilâhînin ma’dûm,

ve erhamdır. Tebşîr ederek bize haber vermiştir ki sebk-ı kerîmi olan rahmet-i ‘aliyyeleri mahzâ ‘ibâdin fi’liyle zuhûra gelen gazab üzerine mukaddem ve sâbıkdır ki bi-hamdillâh onunla gazab kendisinden de onlardan da zâ’il olur. Kitâbım zâtımdan gayri olmadığını anlayınız. Çünkü bu gibi şey ancak ben olabilirim. İster izhâr ediniz, ister ihfâ.

el-Fütûhât’ın esas aldığımız baskısında son mısradaki “او اَكْتُمُوا” ve “اَلَايَ” ise “اَلَايَ” şeklindedir. Kemâleddin Efendi yukarıdaki yazılışa göre tercüme ettiği için metne müdahale etmedik (şiir için bk. İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, VII, 23).

78 Kaynaklarda fakih râvilerden Hasan b. Ebû Sinân’a atfedilen bu sözün aslı şöyledir: مَا حَاكَ مَا حَاكَ شَيْءٌ عِنْدِي أَسْهَلَ مِنْ أَلْوَجِ إِذَا حَاكَ فِي صَدْرِي شَيْءٌ تَرَكْتُهُ Bu söz, son kısımdaki ibare farklılığıyla مَا حَاكَ مَا حَاكَ شَيْءٌ عِنْدِي أَسْهَلَ مِنْ أَلْوَجِ مِنْ أَلْوَجٍ فِي نَفْسِكَ فَاتْرَكْتُهُ de atfedilmiştir (bk. Gazzâlî, *İhyâ*, II, 110; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricüs-sâlikîn*, II, 25). Sözün baş kısmı Buhârî’de أَلْوَجٌ مِنْ أَلْوَجٍ مِنْ أَلْوَجٍ شَيْئًا أَهْوَنَ مِنْ أَلْوَجٍ مِنْ أَلْوَجٍ şeklindedir (bk. *el-Câmius-sahîh*, IV, 472). Kemâleddin Efendi bu kısımları İbnü’l-Arabî’nin *el-Fütûhât*’ından tercüme etmiştir. Nitekim orada da bu sözün sahipleri hakkında bilgi verilmemekte قَالَ بَعْضُهُمْ denilerek söze geçilmekte ve cümle مَا حَاكَ مَا حَاكَ شَيْئًا ibaresiyle başlamaktadır (bk. *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, VII, 23).

79 [Kemâleddin Efendi:] Sana rayb ü şek hâsıl edecek şeyi terkedip şek ve şübheden âzâde olan şeye geç (bk. Buhârî, *el-Câmius-sahîh*, IV, 472; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, III, 239 [hadis nr. 2/5220]; Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebir*, IV, 286 [hadis nr. 2518]).

80 [Kemâleddin Efendi:] Müftiler fetvâ verse bile bir de kalbinden tanı! (bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, IX, 44; Şevkânî, *İrşâdü’l-fühûl*, II, 284; sadece اسْتَفْتِ قَلْبَكَ kısmı için bk. Dârimî, *el-Müsnedü’l-câmi*, s. 208-9; ayrıca benzer lafızlarla ilgili olarak bk. Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, I, 123 [hadis nr. 345]).

mevcûd, vâcib, mümkün, muhâl olan bütün eşyâya müte'allik bulunduğu da buradan ma'lûm olur.

Bu takdîre göre orada sâbık bir kitâb yoktur. İllâ kitâbî bir şeyin mâ bihi'z-zuhûruna ki (o şey hâl-i 'ademde iken Cenâb-ı Hakk'ın şühûdu üzerine vücûda onunla zâhir olmaktadır) izâfe ve nisbet ile dir. Çünkü hakikatde kitâb-ı sâbık bir şeyin mâ bihi'z-zuhûrudur ki o şeyin vücûduna sâbıktır. Şu hâlde kevâ'in daha mevcûd olmaksızın 'ademde iken şühûd edip de tekvîninden evveli âlim olan zât bu hakîkati zevkan bilir de sebk-ı kitâbdan değil münhasıran kendi nefsinden korkar. Zîrâ o zât bilir ki kendi, vücûda hangi sûret üzere zâhir olmuş ise kendi hakkında kitâb ve 'ilm-i ilâhî o sûret hasebiyle sebk etmiştir.

[17^a] Binâen'aleyh kitâba i'tirâz etme, nefsin[i] levmet! Düşünürsen bilirsin ki Cenâb-ı Hak nefsini münhasıran hüccet-i bâliğa kendisi için olmağa tavsîf buyurması bu noktadandır. Şüphesizdir ki ma'lûmun bulunduğu hâlin hilâfına 'ilmin ta'alluk etmesi muhâldir. Bir kimse Cenâb-ı Allah'a ihticâc edip de, "Senin 'ilmin benim böyle olmağıma sebk etmiştir, niçin beni mu'âheze ediyorsun?" demiş olsa Cenâb-ı Allah ona buyurur ki: "Ben seni sen ne hâlde isen öylece bildim. Eğer o hâlin gayri bir hâlde olsa idin bulunduğun hâl üzere seni bilirdim." Onun için ﴿حَتَّى تَعْلَمَ﴾⁸¹ buyurmuştur. Nefsine mürâca'at edip sözünde munsıf ol! Bunun üzerine 'abd nefsine mürâca'at ve zikrettiğimiz gibi emre nazar edince hüccet-i bâliğanın Cenâb-ı Hakk'a sâbit ve kendisinin de mahcûc ve mağlûb olduğunu bilir.

İşitmiyor musun Cenâb-ı Hak ﴿وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ﴾⁸² buyuruyor. Ya'nî nefislerine kendiler zulmetdiler. Çünkü onların daha kendileri ma'dûm iken buldukları ahvâlden hangi hâl üzere vücûda zâhir olacaklarını bildik de onlar bize ancak o vech üzere zâhir oldular {فَالْعِلْمُ تَابِعٌ لِلْمَعْلُومِ مَا هُوَ الْمَعْلُومُ تَابِعٌ لِلْعِلْمِ} ⁸³. {فَأَقْهَمَ}

Bu bir mes'ele-i dakikadır ki bir kimsenin ona tenbîh ettiğini bilemiyorum. İhtimal ki vardır, bize vâsıl olmamıştır. Ma'a hâzâ bir kere tahakkuk etdikden sonra bir kimsenin inkârına daha imkân kalmaz. Birâderim! Bir şeyin mevcûd olması ile bir de hâl-i 'adem-i ezelisinde şu sûret üzere bulunması beyninde fark-ı 'azîm vardır.

81 "... biz bilinceye kadar ..." (Muhammed 47/31).

82 "Biz onlara zulmetmedik, fakat onlar zalimdirler" (ez-Zuhruf 43/76).

83 "Öyleyse ilim, ma'lûma tâbî'dir; yoksa ma'lûm ilme tâbî' değildir. Bunu anla!" (gerek bu söz gerekse bu varaktaki bilgilerin kaynağı için bk. İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, VII, 24).

Birincisinde ‘ilm-i ilâhî o şeyin vücûduna mütekaddim ve sâbık olup ikincisinde o şey kendisine [17^b] ta‘alluk eden ‘ilm-i ilâhîye müsâvıkdır. Ve kendisine müte‘allik ‘ilm-i ilâhîyi kendisi bizâtihi i‘tâ ettiği için onun üzerine bîr-rütbe mukaddemdir. Şu hakâ’ik-i mezkûre sence ma‘lûm olsun ki vech-i sâbık üzere mücerred kendi hâlin kazâ ve hükmüyle vukû‘a gelmiş olan kazâ ve kader-i ilâhîye teslim ve tefvîz husûsunda sana büyük menfa‘at verir. Şu kitâbda bu meseleden başka bir söz olmasa bile nazar-ı sedîd ve ‘akl-ı selîm sâhibi olan her bir zât için bu da derece-i kifâyede olurdu ﴿وَاللّٰهُ يَقُوْلُ الْحَقُّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيْلَ﴾.⁸⁴

Râkımü’l-hurûf, ‘acz-i kül ile ma‘rûf olan muharrir-i fakîr diyor ki: Hazret-i Şeyh’in bu mebhasdeki kelâmı evvelâ kazânın sıfat-ı kelâma, sâniyen dahi sıfat-ı ‘ilme ircâ‘ını işâr ediyorsa da ikincisinin esah olduğu evvelce ‘arzedilmişdi. Müşârün ileyhın ﴿حَتَّىٰ تَعْلَمَ﴾⁸⁵ kavlinden murâdı sûre-i Muhammed’deki -sallallâhu ‘aleyhi ve sellem- ﴿وَلَنَبَلِّغَنَّكَ حَتَّىٰ تَعْلَمَ﴾⁸⁶ kavli-i şerîfidir. Mezkûr âyet-i kerîmenin tefsîrinde kendileri buyurmuşlardır ki ‘ilm-i ilâhî iki kısım olup icmâlen levh-i kazâda ve tafsîlen levh-i kaderde ma‘lûmâtı üzerine sâbıkdır. Ve hem de nüfûs-ı beşeriyye nüfûs-ı semâviyye-i cüz’iyyeden ‘ibâret olan mezâhir-i tafsiliyye de ona tâbîdir. Şu hâlde ﴿حَتَّىٰ تَعْلَمَ﴾nin ma‘nâsı hattâ ‘ilm-i tafsîlimiz mezâhir-i melekûtiyye ve insâniyyede (ki huberâ onunla sâbit olacaktır) zâhir ola demektir. Ve {فَاقْتَهُمْ} kavlinden murâd-ı ‘âlîleri de bu meselede tevehhüm olunan devr ve tenâkuzu ref‘ ve tevfikdir. Ya‘nî ‘ilm ve ma‘lûm-ı ilâhînin her biri muhtelif cihât ve müte‘addid i‘tibârât ile tâbî ve metbû’durlar. Şöyle ki ‘ilm-i tasdîki [18^a] vücûd-ı ‘ilmî hasebiyle ma‘lûmuna tâbîdir. Ve ‘ilm-i tasavvurî dahi vücûd-ı hâricî hasebiyle ma‘lûmunun metbû‘udur.⁸⁷

Bir de denilebilir ki: ‘İlm-i ilâhînin herhâlde “fi‘lî” ya‘nî hâricden gayri müstefâd olması vâcibdir. Denilir ki ba‘zı mütekellimîn ‘inde böyledir. ‘İlmin vukû‘-ı ma‘lûma tâbî olmasına kâ‘il olamazlar. Fakat tebe‘iyyeti kâ‘il olanlar ‘ilm-i ilâhîyi fi‘lî ve infi‘âlî kısımlarına ayırmışlar ve ‘ilm-i infi‘âlî vukû‘ üzerine mukaddemdir demişlerdir. ‘İlmin ma‘lûma tebe‘iyyetinden murâdları dahi ‘ilmin zamânen yâhûd zâten ma‘lûmundan te‘ahhuru değildir. Belki mutâbakatda ‘ilmin ma‘lûma fer‘ olmasıdır.

Müsâvaka’nın lüzûm ve terâdüfden e‘am olduğu ma‘lûmdur. Bu cihetle müşârün ileyhın “müsâvaka” ta‘bîri sûfiyye gibi sıfat zâtın ‘aynı olduğuna

84 “Allah hakikati söyler ve doğru yola O erîştirir” (el-Ahzâb 33/4).

85 “... biz bilinceye kadar ...” (Muhammed 47/31).

86 “Andolsun ki [aranızdan cihada çıkanları ve sabredenleri] bilinceye (ortaya çıkarınca-ya) kadar sizi imtihana tâbi tutacağız” (Muhammed 47/31).

87 Bk. İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, VII, 176; VIII, 90.

zâhib olan hükemânın her şeye ta'alluk eden 'ilm-i tâmm-ı ilâhîyi 'ilm-i basît ve 'akl-ı vâhidde zâtın 'aynı ve 'ilm-i mufassal ve 'ukûl-i kesîrede zâtın lâzımı olmak üzere zikreylemelerine mebnî olmalıdır. Bunu da 'ilâveten 'arzedeyim ki: Resûl-i Ekrem -sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem- efendimiz hazretlerinden mervî olan {إِذَا وَجَدْتَ خَيْرًا فَلاتُحْمَدِ اللهُ وَإِنْ وَجَدْتَ ضِدَّهُ فَلَا تَلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَكَ} ⁸⁸ hadis-i şerîf dahi şeyhin ifâdât-ı sâbıkasını te'yîd etmektedir. [18^b] ﴿مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللهِ﴾ ⁸⁹ kavli şerîfi de bir tevcîhe göre bunu te'nîs eder.

Hazret-i Muhyiddîn 'Arabî bu tebe'iyet ve kazâ ve kader mes'elelerini bilâhere yek-dîgerine mezc ve ircâ' ederek ber-vech-i âtî mühim bir su'âl ve cevâb dahi îrâd etmiştir:⁹⁰

- Kâbil-i şer olarak yaratılmış olan bir mahlûku mümkün iken Cenâb-ı Hak niçin hayrı kâbil olarak yaratmamıştır? Hâlbuki hepsi kendisininidir.

- 'İlm ma'lûma tâbî' olduğundan her bir mümkün hâl-i 'ademindeki ahvâl üzerine (sebât olsun tağyîr olsun) mahlûk ve mevcûd olmuştur. 'İlmin bunda hiçbir te'sîri yoktur.

Müşârünileyh evvelce de buyurmuşdu ki Cenâb-ı Hak mücerreden cemâl murâd ettiği için bize mutlakâ kazâya rızâ ile emr buyurdu. Eğer makziyyün 'aleyhin hâlini makziyyün bih ile tafsîl buyursaydı kazâ biri rızâ câ'iz olan dîğeri rızâ câ'iz olmayan olmak üzere ikiye ayrılırdı. Kader dahi hükümü mücerred tevkîtden 'ibâretidir. Her bir şey kazâ ve kader ile demek her bir şey hükmi-muvakkat ile demektir. Şu hâlde kaderin tevkî-i mutlak haysiyyetiyle hayr, şer, acı, tatlı her nev'ine îmân etmek vâcib olur. Fakat tebe'iyet haysiyyetiyle kadere îmân vâcib oluyorsa da onun ba'zısına rızâ lâzım gelmez. Evet, hayrın hayr olduğuna îmân etmek nasıl lâzım ise şer-rin şer olduğuna ve şer olduğu cihetle Cenâb-ı Allah'a muzâf olmadığına da aynı sûretle îmân vâcibdir. Zirâ şer mücerred vücûd-ı 'aynîsi hasebiyle Allah'a izâfe ve nisbet edilirse de şer olduğu cihetle ona muzâf olmaz. [19^a] Mü'min olan zât şubhesizdir ki Cenâb-ı Hakk'ın kendisinden nefyetdiğini

88 [Kemâleddin Efendi:] Ya'ni nefsine bi'l-mürâca'a bir hayr bulursan onu bâtın-ı istîdâdından izhâr edip de îcâd ettiğiinden dolayı Cenâb-ı Allah'a hamdet. Çünkü Cenâb-ı Hak izhâr etmeseydi o kendiliğinden zâhir olamazdı. [18^b] Eğer nefsinde bir hayr bulamaz isen kusûr-ı istîdâdından neşet ettiğini bilip de sen ancak fi'linden başkasını levmetme (bk. Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, IV, 1995 [hadis nr. 2577]; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, IX, 350 [hadis nr. 7798]). Uzunca bir hadis-i kutsinin son kısmını oluşturan bu cümleler kaynaklarda şu lafızlarla yer almaktadır: فَمَنْ وَجَدَ خَيْرًا فَلْيُحْمَدِ اللهُ وَمَنْ وَجَدَ غَيْرَ ذَلِكَ فَلَا يَلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ

89 "Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır, sana ne kötülük dokunursa kendindedir" (en-Nisâ 4/79).

90 Kemâleddin Efendi bu cümleden 19^b'nin başına kadarki kısmı *el-Fütühâtü'l-Mekkiye'*den (VII, 27) özetlemiştir.

o da nefyeder. Hattâ Resûl-i Ekrem -sallallâhu te‘âlâ ‘aleyhi ve sellem- efendimiz hazretlerinin { وَالشَّرُّ لَيْسَ إِلَيْكَ }⁹¹ buyurmaları da bu noktadandır. Cenâb-ı Hak ﴿ فَاهْتَمَّهَا فُجُورُهَا وَتَقْوِيَهَا ﴾⁹² buyurmamış mıdır? Evet, Cenâb-ı Hak bize mücerred fücûrun fücûr ve takvânın da takvâ olduğunu bildiriyor ki tarik-i fücûrdan ictinâb edip tarik-i takvâyâ sülûk edelim.

- Ya ﴿ كُلُّ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ ﴾⁹³ buyurulmuştur, ona ne dersin?

- ﴿ كُلُّ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ ﴾ kavli-şerîfi şer‘an seyyi’ olduğu sâbit ve mahkûmün bih olan şeyler hakkında olmayıp belki sence sû’ ve kötü ‘addedilen şeyler hakkındadır. Sence kötü ‘addedilen şey dahi şübhesizdir ki kendi garazına muhâlif olan şeyden ‘ibâretdir. Çünkü küffâr { إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ }⁹⁴ dediler. Cenâb-ı Hak da onlara sizin iyi ve kötü ‘addettiğiniz her şey Allah’dandır diye beyân-ı hakikat buyurması için Resûl-i Ekrem’ine, ﴿ قُلْ كُلُّ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ ﴾⁹⁵ buyurmuştur.

Mu‘tînin itâ ettiği şeyi ta‘yinde kâbilin te’sîri vardır. Cenâb-ı Allah dâ’ima hayrı mu‘tîdir, fakat kâbil onu hayr ile şer ile mahkûmun ‘aleyh olmak üzere tafsîl eder. Onun hayriyeti aslı üzerine ibkâdan ‘ibâret olup aslın mevcûd olan hükmüne nazaran { وَالْحَقِيرُ كُلُّهُ بِيَدَيْكَ }⁹⁶ buyurulmuştur. Fakat ona şer ile hükmolunması kâbilden neşet ettiği için { وَالشَّرُّ لَيْسَ إِلَيْكَ }⁹⁷ denilmiştir. İbn ‘Arabî hazretleri bu kelâm-ı hikmet-ittisâmıyla [19^b] kazâyâ rızâ makziyyün bihe rızâ olmadığını müdekkikâne bir sûretde tefhîm ediyor.⁹⁸

Ma‘lûm bulunduğu üzere rızâ bi’l-kazâ iki türdür. Biri Cenâb-ı Allah’ın her bir hüküm ve takdîrini savâb ve ‘ayn-ı hak itikâd ederek makzî ve makdûrâtından hiçbirisine itirâz eylememektir ki bu her bir mü’mine zâten vâcibdir. Diğer de her bir makzî ve mukadderât-ı ilâhiyyeyi kalben mesrûr ve munbasit olarak hüsn-i sûretle kabûl ve telakkî etmektir ki bu da havâss-ı ‘ibâda mahsûs ve münâsibdir.

91 Hadisin tamamı şu şekildedir: { لَيْسَ وَسَعْدَيْكَ وَالْخَيْرُ كُلُّهُ فِي يَدَيْكَ وَالشَّرُّ لَيْسَ إِلَيْكَ أَنَا بِكَ وَإِلَيْكَ } (bk. Müslim, *el-Câmiu’s-sahîh*, I, 534-35; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, IV, 275 [hadis nr. 3424]).

92 “O nefse isyânını ve itâatini ilhâm edene and olsun ki...” (eş-Şems 91/8).

93 “Hepsi Allah’tandır” (en-Nisâ 4/78).

94 “Doğrusu sizin yüzünüzden uğursuzluğa uğradık” (Yâsîn 36/18).

95 “De ki: Hepsi Allah’tandır” (en-Nisâ 4/78).

96 Müslim, *el-Câmiu’s-sahîh*, I, 534-535; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, IV, 275 (hadis nr. 3424).

97 Müslim, *el-Câmiu’s-sahîh*, I, 534-35; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, IV, 275 (hadis nr. 3424).

98 İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiye*, VII, 27.

Ma'a hâzâ makziyyün bihe de ba'zan kazâ itlâk edilmekle da'avât-ı nebeviyyenin birisinde {أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ سُوءِ الْقَضَاءِ}⁹⁹ diye kazâdan sû' ile tavsîf edilerek isti'âze de vâki' olmuştur.

Kader, hiçbir melek ve nebînin muttali' olmadığı esrâr-ı hafiyeden olduğu için Hazret-i Ali -kerremellâhü vechehû- kaderden su'âl eden bir şahsa, "Kader bir tarîk-i muzlimdir. Ona sülûk etme!" buyurmuştu. Sâ'il su'âli tekrâr edince "Kader bir bahr-i 'amîkdir. Ona girme!" deyip üçüncüsünde "Sence mahfî bir sır-ı ilâhîdir. Onu teftîş eyleme!" buyurmuşlardır.¹⁰⁰

تَبَارَكَ مَنْ أَجْرَى الْأُمُورَ بِحِكْمَةٍ

كَمَا شَاءَ لَا ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا

فَمَا لَكَ شَيْءٌ غَيْرَ مَا اللَّهُ شَاءَهُ

فَإِنْ شِئْتَ طَبَّ نَفْسًا وَإِنْ شِئْتَ مِتَّ كَطْمًا¹⁰¹

Kazâ ve makziyyün bih hakkında aşağıda da tafsîlât verilecektir.

[20^a] Bir târîhde yehûd 'ulemâsından birisi vâki'a mühim bir su'âli mu-tazammın bulunan şu manzûmeyi tertîb ve îrâd ve bununla da 'akılınca¹⁰² 'ulemâ-yi İslâmiyye'yi gûyâ ilzâm murâd etmişti:

99 Hadisin tam metni şöyledir: {تَعَوَّذُوا بِاللَّهِ مِنْ جَهْدِ الْبَلَاءِ وَدَرْكِ الشَّقَاءِ وَسُوءِ الْقَضَاءِ وَشَمَاتَةِ الْأَعْدَاءِ}. Bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, XIII, 39-40 (hadis nr. 6616); ayrıca bk. Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, IV, 2080 (hadis nr. 2707). Bu hadis Kemâleddin Efendi'nin kaydettiği şekliyle (dua olarak) Şâzeliyye tarikatının evradı arasında yer almaktadır. Kemâleddin Efendi her ne kadar Nakşî olsa da "câmiu't-turuk" olan babası Abdülhamid Hamdi Efendi Şâzeliyye'nin mürsidlerindendi. Kemâleddin Efendi'nin bir kısmı babasından intikal eden zengin kitapları arasında bu tarikatın evradının da bulunduğu ve onun bundan da istifade ettiğini düşünüyoruz (dua için bk. İyâd eş-Şâfiî, *el-Mefâhirü'l-alîyye*, s. 204; Abdülhamid Hamdi Efendi'nin Şâzeliyye ile irtibatı hakkında bk. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 160).

100 Rivayetin aslı şöyledir: {وَقَالَ [أمير المؤمنين عليُّ ابنُ أبي طالب] وَقَدْ سَبِلَ عَنِ الْقَدْرِ طَرِيقَ مُطَلِمٍ فَلَا تَسْلُكُوهُ، ثُمَّ سَبِلَ فَأَنْبِيَاءُ فَقَالَ بَحْرٌ عَمِيقٌ فَلَا تَلْجُوهُ، ثُمَّ سَبِلَ فَأَلْبَانِيَةٌ فَقَالَ سِرُّ اللَّهِ فَلَا تَتَكَلَّفُوهُ}. Bk. İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, X, 19, 99.

101 [Kemâleddin Efendi:] Hiçbir kimseye bir zulüm etmek murâd etmeksizin her bir emri hikmete makrûn olarak istediği gibi icrâ eyleyen Cenâb-ı Zül-celâl hazretleri te'âlî eylemiştir. O'nun dilemediği bir şey senin için hâsıl ve mutasavver değildir. İster kalben memnûn ol, ister dargınlığı yutkunarak itlâf-ı nefis et. Ulaşabildiğimiz eserlerde kıtanın şairi belirtilmemiştir (bk. Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, I, 147; Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VI, 334; Remzî, *Telfiku'l-ahbâr*, II, 298; Karnî, *el-Kazâ ve'l-kader inde'l-müslimîn*, s. 73). Bu eserlerde "بِحِكْمَةٍ" kelimesi "بِحِكْمِهِ" olarak kayıtlıdır. Kemâleddin Efendi gerek kıtayı gerekse önceki paragrafı *Tuhfetü'l-ahvezî*'den nakl ve tercüme etmiştir.

102 Kelimede "nun"un noktası yoktur. Bu durumda kelimeyi "akıllıca" şeklinde okumayı çift "lâm" olmadığı için, "aklıca" şeklinde okumayı ise cümlelerin anlamını bozduğu için tercih etmedik.

أَيَا عُلَمَاءَ الدِّينِ، ذِي دِينِكُمْ
تَحَيَّرَ دُلُونِي بِأَوْصَحِ حُجَّةٍ
إِذَا مَا قَصَى رَيِّ بِكُفْرِي بِرَعْمِكُمْ
وَأَمْ يَرْضَهُ مِنِّي فَمَا وَجْهَ حِيلَتِي
قَصَى بِصَلَالِي ثُمَّ قَالَ: ارْضَ بِالْقِضَا
فَمَا أَنَا رَاضٍ بِالَّذِي فِيهِ شَقْوَتِي
فَإِنْ كُنْتُ بِالْعِصْيَانِ يَا قَوْمُ رَاضِيًا¹⁰³
فَرِي لَا يَرْضَى بِشَوْمِ بَلِيَّتِي
دَعَانِي، وَسَدَّ الْبَابَ عَنِّي فَهَلْ إِلَى
دُخُولِي سَبِيلٌ يَبِيئُوا لِي قِضِيَّتِي
أَيَا عُلَمَاءَ الدِّينِ بِاللَّهِ أَوْضِحُوا
جَوَابِي وَأَشْفُوا بِالْبَرَاهِينِ عَلَيَّ¹⁰⁴

Ya'nî "Ey 'ulemâ-i dîn! Dîninizce zimmî tanılıyorum. Ma'a hâzâ mütehayyirim. Beni açık bir delîle mazhar ediniz. Cenâb-ı Hak zu'munuza göre küfrümü takdîr etmiş, şu hâlde de benden râzı olmamış ise bu husûsda çâre ve tedbîrim nedir? Dalâletime hükmedip kazâma da râzı ol diyor. Şekâvetimi tazammun eden bir hükme râzı olabilir miyim ya? Haydi ma'siyete ben râzı olayım! Rabbim meş'ûm bir beliyyeye dûçâr olmaklığım râzı olur mu? Beni çağırıyor. Hâlbuki bana karşı kapıyı kapıyor, girmeye yol var mı? Ta'kib edeceğim muktezâyı beyân ediniz. Ey 'ulemâ-yi dîn! Cevâbımı Allah için izâh edip 'illet-i iştibâhıma vâzıh burhânlar ile şifâ-bah olunuz."

Bir rivâyete göre manzûme-i mezkûre yahûdî 'ulemâsı tarafından değil belki mücerred bir yahûdî lisânından olmak üzere Mu'tezile 'ulemâsından İbnü'l-Bakkakî tarafından nazmedilmişdir. İki kâf ile İbnü'l-Bakkakî denilen mezbûr nâzım da Şeyhülislâm İbn Dakîk el-'İyd'in [ö. 702/1302] vilâyeti [20^b] zamânında zındıklığı sâbit olmağla katlolunmuşdur. Bu meselede sâ'il-i mu'annid¹⁰⁵ her kim olursa olsun ehemmiyeti derkâr olan mezkûr su'âle nazmen veyâ nesren şâfi cevâb vermek mecbûriyetinde kalan 'ulemâ-yı kirâm bi't-tab' zarûret-i elîme altında kalıp kazâ ve kader ve esrârı hakkında memnû'iyetine

103 "بِالْمُقْصِي" kelimesi kaynaklarda "بِالْعِصْيَانِ" şeklindedir.

104 Bk. İbn Teymiyye, *el-Kasidetü't-tâiyye*, s. 101. Eserde son iki beyit farklı lafızlarla mevcuttur.

105 Müstensih bu kelimeyi hem burada hem de bir aşağıdaki paragrafta galat olan şekliyle (mu'annit) yazmıştır.

rağmen icmâlî beyânâtda bulunarak cevâb-ı savâb vermeği iltizâm ettiğiinden Kādî Beyzâvî hazretlerinin telâmizesinden 'allâme Bedrüddîn Muhammed bin Es'ad Tüsterî en evvel nazmen şöyle bir cevâb vermişdi:

فَمِنْ قَضَاءِ اللَّهِ بِالْكَفْرِ عَلَيْهِ
 يَعْلَمُ قَدِيمٍ سِرٌّ مَا فِي الْجَلِيَّةِ
 وَأَظْهَارُهُ مِنْ بَعْدِ ذَاكَ مُطَابِقًا
 لِإِدْرَاكِهِ بِالْقُدْرَةِ الْأَرْزَلِيَّةِ¹⁰⁶

Birinci beyit kazânın ve ikinci beyit kaderin tefsirine işâretidir. Çünkü eşyâya ezelen ta'alluk eden 'ilm-i ilâhîye kazâ denilip vücûduna 'ilm-i ilâhî ta'alluk eden eşyânın mü'ehharan ta'alluk-ı mezkûra mutâbık bir sûretde kudret-i ezeliyye ile îcâd ve ızhârına da kader denilir.¹⁰⁷ Fakat kazânın şu sûretle sıfat-ı 'ilme ircâ'ına istinâd eden bu mücmel cevâb ile iktifâ edildi. Belki mü'ehharan dîger 'ulemâ ve fuzalâ tarafından daha mufassal, mükemmel cevâblar tertîb ve merâtib-i erba'a denilen kazâ ve kader ile sırr-ı kader ve sırr-ı sırr-ı kader mebâhisine dâ'ir bu bâbdaki memnû'iyete bakılmayıp izâhât-ı kâfiye itâ edilmişdir. Şu hâlde sâ'il-i mu'annidin 'ilmi bî'n-nihâye vâsıl olabilecek son gâye budur ki Cenâb-ı Zül'celâl hazretleri ﴿يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ﴾ ve ﴿يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ﴾¹⁰⁸ muktezâsınca dilediğini işler ve murâd eylediği şey ile de hükmeder. [21^a] Binâen'aleyh beyne'l-enâm meşhûr ve ma'rûf olduğu üzere Cenâb-ı Allah'ın mahlûku üzerine sa'âdet yâ şekâvet, tâ'at yâhûd ma'siyet, îmân yâ küfür ve dîger ahvâl-i sâ'ire ile ezelen hükmeylemelerine **kazâ** ve istikbâlde zuhûruna ezelen hükmi-âlileri ta'alluk eden eşyâyı vakt-i mu'ayyen ve zamân-ı merhûnunda şey'en fe-şey'en mukaddem, mü'ehhar olarak îcâd ve ızhâr buyurmalarına da **kader** denilegelmektedir.

Fakat sırr-ı kazâ ve kader biraz tafsîl ister. Şöyle ki: Hakâ'ik-ı mevcûdenin hepsi 'ilm-i ezeli-i sübhânî'de kadîmdir. Nitekim ﴿وَأَنَّ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُ إِلَّا بِقَدْرِ مَعْلُومٍ﴾¹⁰⁹ buyurulmuştur. Ya'nî Cenâb-ı Allah her bir şeyi hakâ'ik-ı

106 [Kemâleddin Efendi:] Cenâb-ı Allah'ın küfrü kazâ ve takdîrinin ma'nası zuhûra gelen bir şeyin sırrını 'ilm-i kadîmi ile bilip de onu 'ilm-i 'âlilerine mutâbık bir sûretde mü'ehharan kudret-i ezeliyyeleri ile îcâd ve ızhâr eylemesinden 'ibâretidir (bk. İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 74; Zebîdî, *İthâfûs-sâde*, II, 177).

107 Tespitlerimize göre Kemâleddin Efendi gerek yukarıdaki iki beyti gerekse bu cümleleri şu eserin o dönemki baskısından (Bulak: el-Matbaatü'l-kübrâ el-Emîriyye, 1317) nakil ve tercüme etmiştir (İbn Ebû Şerîf, *el-Müsâmere*, II, 18-19).

108 Kemâleddin Efendi iki farklı âyeti tek parantez içerisine kaydetmiştir. "(Allah) dilediğini yapar" mânâsına gelen ﴿يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ﴾ Âl-i İmrân sûresinin (3) 40. âyetinin son kısmıdır. "(O) dilediği ile hükmeder" anlamındaki ﴿يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ﴾ ise Mâide sûresinin (5) 1. âyetinin sonunda yer almaktadır.

109 "Hiçbir şey yoktur ki hazineleri yanımızda olmasın. Ama biz onu belli bir miktar ile indiririz" (el-Hicr 15/21).

mevcûdât-ı ezeliyedeki ahvâle ta'alluk eden 'ilm-i ezelişi mikdârınca inzâl buyurmaktadır. 'İlm-i ezeli'de sâbit olan bu hakâ'ika ehl-i kelâm ıstılâhında **hakâ'ik-ı sâbite** denilip hükemâ ve ilâhiyyûn tarafından "mahîyyât-ı eşyâ" ve "hurûf-ı âliyyât" ve sûfiyye örfünde "a'yân-ı sâbite" deniliyor. Zirâ bu hakâ'ikın daha vücûd-ı zâhirî ile mevcûd olmaksızın 'ilm-i ilâhîde suver ve istîdâdı hasebiyle ba'zısı ba'zısından mütemâyiz a'yân ve zerrât-ı mu'ayyenesi vardır ki Cenâb-ı Hak onların külliyyâtını ve cüz'iyâtını yek-dîgerinden mütemeyyiz olarak hem bilir hem de ﴿أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى﴾¹¹⁰ kavli-i şerîfinin delâlet-i sarîhiyesi üzere tamâmen görür. Nitekim biz de menâmda ba'zan birtakım eşyâyı daha vücûda gelmeksizin görürüz. Hattâ ahvâl ü ehvâl-ı kıyâmeti Cenâb-ı Hak tarafından oradaki mahlûkât arasında yapılacak fi'l ü hükûmeti 'aynen müşâhede ederiz. Ehl-i keşf olan zevâtın âtiyen vâkî olacak [21^b] eşyâyı vukû'a gelmeden evvel hâl-i yakazada görüp ihbâr eylemeleri de bunun bir nazîrî olabilir.

Sûfiyye-i kirâm demişdir ki: **Ecsâmın hakâ'iki ervâh, ervâhın a'yân-ı sâbite, a'yân-ı sâbitenin esmâ'-ı ilâhiyye, esmâ'-i ilâhiyenin hakikati de zât-ı ehadîyye-i sübhâniyyedir.** İşte şu sûretle deniliyor ki cenâb-ı zül'celâl hazretlerinin 'ilm-i 'âlîleri kadîm olmağla ma'lûmât-ı ilâhiyyeleri bulunan hakâ'ik-ı mezkûre dahi mec'ûle ve mahlûka olmayıp sa'âdet ve şekâvet vesâir ahvâli ile bi'l-külliye kadîmdir.

Cenâb-ı Hak hakâ'ik-ı mezkûreyi '**alâ mâ hiye 'aleyh** buldukları hâl üzere ezelen bilmiş ve zât-ı hakâ'ikın muktezâsı ne ise onların üzerine onunla hükmedip bir gûne tağyîr ve tebdil etmemişdir. ﴿مَا يَبْدُلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ﴾¹¹¹ kavli-i şerîfinin ma'nâsı da bundan 'ibâretidir. Gûyâ buyuruyor ki "Kavlim meşîyyetim 'ilmime tâbî' olup 'ilmim de ma'lûmât-ı ilâhiyyemin -kendi zât ve hakikatleri hasebiyle- iktifâ etdiği şeye tâbîdir." Lisân-ı hâlin entak ve lisân-ı makâlden asdak olduğu şübhesizdir.¹¹²

Binâen'aleyh, hakâ'ik-ı mezkûre mücerred lisân-ı istîdâdları ile vücûd-ı 'aynî-yi zâhirîyi taleb edip Cenâb-ı Hak da onları -mahzâ cûd u keremiyeler- icâd buyurmuş; şu hâlde bütün mahlûkât kendi hakikat-i zâtîyyesine muktezâsına muvâfık bir sûretde zuhûra gelmiştir. Nitekim Resûl-i Ekrem -sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem- efendimiz hazretleri ﴿إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ الْخَلْقَ فِي ظِلْمَةٍ﴾¹¹³ buyurmuşdur.¹¹³ Buradaki halk, zulmet-i gayb-ı 'ilmîdeki

110 "Allah'ın her şeyi görmekte olduğunu bilmiyor mu?" (el-Alak 96/14).

111 "Benim huzurumda söz değiştirilmez ve ben kullara zulmedici değilim" (Kâf 50/29).

112 Kemâleddin Efendi bu kısmı İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'sinden (I, 64) özetlemiştir.

113 Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, IV, 382 (hadis nr. 2642); Süyûtî, *Câmiu'l-ehâdis*, II, 306 (hadis nr. 5356). Bu eserlerde رَسَّ kelimesi yerine أَلْفَى bulunmaktadır. Hadis Bursevî'de ise Kemâleddin Efendi'nin kaydettiği şekliyle mevcuttur.

takdîr ma'nâsına olup cenâb-ı feyyâz-ı mutlakın zulmetde mahlûkâtı halk [22^a] ve takdîr buyurmuş mücerred nûr-ı vücûd-ı 'ilmîsinin feyezânından ve sonra da onlara nûr-ı zâtîyyesinden "resen" eylemesi, saçması da nûr-ı vücûd-ı 'aynî ve hâricîyi ifâzadan 'ibâretidir.¹¹⁴ Ehl-i hakikat ıstılâhında birincisine "feyz-i akdes" ve ikincisine de "feyz-i mukaddes" denilir.¹¹⁵

Hâsılı, bir bağçeye dâhil olup muhtelif isti'dâddaki tohumlara musâdif ve sârî olan bir su nasıl ki hiçbir gûne tağyîr ve tebdîl vukû'a getirmeksizin her bir tohumu kendi isti'dâdına göre inbât ve meselâ arpayı arpa, buğdayı buğday olarak ızhâr ediyorsa 'aynî sûretle hakâ'ik-ı eşyâ dahi muhtelif isti'dâdli tohumlar mesâbesinde olup onlara feyezân eden vücûdda âdetâ mezkûr tohumda sârî olan su menzilesinde olduğundan "Sa'îd, batn-ı ümmünde sa'îd olandır. Şakî dahi batn-ı ümmünde şakî olandır" denilmiştir.¹¹⁶

Demek oluyor ki hakâ'ik-ı mezkûre üzerine tevcîh-i sâbık vech-ile Cenâb-ı Hak'da ancak vücûd feyezân etmiş, fakat onlardan her bir hakikat kendi ezeli isti'dâdına göre zuhûra gelmiştir. Zikrolunan "ümm", 'ilm-i ezelden 'ibâret olup burada dört makâm vardır.

Birincisi 'ilmullâhdır ki bu "batn-ı ma'nevî"dir. Sûfiyyûn ıstılâhında buna "batnül-üm" ve "ümmül-kitâb" denir. İkincisi **makâm-ı belâ**dır. Buna "mevlûd-ı ma'nevî" derler. Üçüncüsü "**batn-ı ümm-i sûrî**"dir. Dördüncüsü "**mevlûd-ı sûrî**"dir ki mevlûd-ı ma'nevînin sûretidir. Bu cihetle burada [22^b] sa'îd şakîden temeyyüz etmez. Nitekim "âlem-i elest"de dahi temeyyüz etmemişdi. Fakat batn-ı sûrî sûret-i 'ilmullâh olduğu için orada sa'îd şakîden mütemeyyiz olmuştur. İş bu zikrettiğimiz hakâ'ik-ı sahiha nazar-ı te'emmüle alınınca {السَّعِيدُ سَعِيدٌ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَالشَّقِيُّ شَقِيٌّ فِي بَطْنِ أُمِّهِ} ¹¹⁷ hadîs-i şerîfiyle {السَّعِيدُ قَدْ يَشْقَى}

114 Kemâleddin Efendi hadîs-i şerif de dahil olmak üzere buradaki ibareleri İsmâil Hakkı Bursevînin *Rûhu'l-beyân*'ından nakil ve tercüme etmiştir. Bursevî de bu bilgileri Sadreddin Konevînin *Fükûk*'ünden (*el-Fükûk fî esrâri müstenidâti hikemî'l-Fusûs*) aktardığını söylemektedir (bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, I, 23; VI, 152-53).

115 Bk. İbnü'l-Arabî, *Fusûsül-hikem*, s. 49.

116 Bu cümleler kaynaklarda *السَّعِيدُ سَعِيدٌ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَالشَّقِيُّ شَقِيٌّ فِي بَطْنِ أُمِّهِ* ve *السَّعِيدُ سَعِيدٌ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَالشَّقِيُّ شَقِيٌّ فِي بَطْنِ أُمِّهِ* şekilleriyle hadîs olarak geçmektedir. Kaynak için aşağıdaki dipnota [nr. 117] bakınız. Kemâleddin Efendi bu paragraftaki "su-tohum" örneğini dedesi *Kasîde-i Bürde* şârihi Ömer Naîmî Efendi'nin kaydettiği bir varaklık Arapça risâleden aktarmıştır. Bu risâlede bir yahudi âlime ait olduğu söylenen yukarıdaki şiir ve ona verilen cevap da bulunmaktadır. Kemâleddin Efendi bu cevaptan da büyük ölçüde istifade etmiştir: "Hâzihî sûretü cevâbi ulemâi Mekke azzamehümüllâhu teâlâ ve neffeanâ bi-berekâtihim" (bk. *Mecmûa*, vr. nr. yok).

117 Süyûtî, *ed-Dürerül-müntesire*, s. 132 (hadîs nr. 261); Kudâî, *Müsnedü's-şihâb*, II, 79-80 (hadîs nr. 52); Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 452 (hadîs nr. 1475). Hadîsin yalnızca baş kısmı için bk. Taberânî, *el-Mu'cemül-evsat*, IX, 212 (hadîs nr. 8460).

{كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى فِطْرَةِ الْإِسْلَامِ} ¹¹⁹ kavlı-i şerîflerinin ma'nâsı tamâmen zâhir ve münfehim olur. ¹²⁰

Muhakkaktır ki her bir mevlûd mebde-i hilkatde asl-ı cibilletde fitrat-ı selîm ve tevhîd ve dîn-i hakkı kabûle müsta'id ve müteheyyî' bir tab'ât üzere halk oluyor. ¹²¹ Şu hâlde taklîd ve âfât-ı beşeriyeden birisine tesâdüf etmeyip hâl-i aslisinde bırakılırsa tevhîd ve dîn-i hakka mülâzemetden infikâk ederek başka bir dîne sapmaz. Fakat ma'ât-te'essûf ins ü cin şeytânlarının iğvâsına ma'rûz kalırsa bilâhère dûçâr-ı dereke-i dalâlet ve gavâyet olacağı bedîhidir. Hakikat-i mezkûre ﴿فَإِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾ ¹²² kavlı-i şerîfnde musarrah olduğu gibi {كُلُّ عِبَادِي خَلَقْتُ حُنَفَاءَ فَاجْتَنَلْتَهُمُ الشَّيَاطِينُ عَنْ دِينِهِمْ} {وَأَمُرُوا أَنْ يُشْرِكُوا بِي غَيْرِي} ¹²³ diye mervî olan hadîs-i kudside dahi 'iyânen gösterilmiştir. Üdebâdan bir zât:

118 Bazı kelâm kitaplarında ve tefsirlerde "عِنْدَ الْمَاتُرِيدِيَّةِ... فَالْأَشْعَرِيَّةِ" "فِي الْخَيْرِ" "قِيلَ" gibi ibarelerden sonra yer alan bu sözü araştırmalarımıza rağmen hadîs kaynaklarında tespit edemedik (birkaç örnek için bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, I, 154; Ebû Azbe, *er-Ravzatü'l-behiyye*, s. 8-11; Çerkezşeyhizâde Mehmed Tefvik Efendi, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye*, s. 24).

119 Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, III, 343-346 (hadîs nr. 1357, 1359); Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, IV, 2047-2048 (hadîs nr. 2658); Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, IV, 16-17 (hadîs nr. 2138); Ebû Dâvûd, *Sünen*, II, 642 (hadîs nr. 4714). Hadîsteki "الإسلام" kelimesi Buhârî'deki bir rivayette sahâbi kavli olarak bulunmaktadır (hadîs nr. 1357); diğer rivayetlerde bu kelime yoktur.

120 Yukarıda "Zikrolunan 'ümm..' ile başlayan cümleden buraya kadarki kısım İsmâil Hakkı Bursevî'den (*Rûhu'l-beyân*, I, 153-54) nakil ve tercümedir (ayrıca bk. Osman Abdülmennân Efendi, *Me'âr-regâib*, s. 126). Nakşî şeyhi Osman Abdülmennân Efendi'nin (ö. 1300/1883) bu Arapça eseri Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Kasidetü'l-muaşşerâ't*'ının şerhidir.

121 Kemâleddin Efendi bu kısımları da İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ından (I, 154-155) nakil ve tercüme etmiştir. Binaenaleyh buradaki hadîs-i şerîfler de Kemâleddin Efendi tarafından Bursevî'de kaydedildiği şekliyle alınmıştır.

122 "Sen yüzünü Hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir" (er-Rûm 30/30).

123 [**Kemâleddin Efendi:**] Kullarımın hepsini tevhîdi kâbil ve dîn-i hakka mâ'il yarattım da şeytânlar onları dînlerinden kaydırıp gayrımı bana şerîk ittihâz etmelerini kendilerine emrediler. {اجْتَالُ} cüm ile olup {جَوْلُ} dendir. {اسْتَحَفَّتْهُمْ فَجَالُوا مَعَهَا} demektir. {اجْتَالُ الرَّجُلِ الشَّيْءَ ذَهَبَ بِهِ وَسَاقَهُ} denir. Kemâleddin Efendi bu örnekleri İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ından (VII, 31) vermektedir; ancak asıl kaynak İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arabî*'dir (II, 424) (hadîs için bk. Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, IV, 2197 [hadîs nr. 2865]; Beyhâkî, *el-Kazâ ve'l-kader*, s. 337).

*Ber selâmet zâyed ez mâder püser
Ân sekâmet râ pezîred ez peder
Sıdk-ı mahzest ân ki goftem şâhideş
Der haber vârid şod ez hayre'l-beşer.*¹²⁴

[23^a] demiş ve müdde'asına { مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِلَّا وَقَدْ يُوَلَّدُ عَلَى فِطْرَةِ الْإِسْلَامِ ثُمَّ أَبَوَاهُ يَهُودَانِيهِ وَ }¹²⁵ hadîs-i şerîfi[ni] burhân göstermiştir. Bu hadîs-i şerîfi ile { إِنَّ الْعُلَامَ الَّذِي قَتَلَهُ الْحَضْرُ طُبِعَ }¹²⁶ hadîs-i şerîfi yek-diğerine muhâlif ve münâkız olmaz mı?

Fitratdan kabûl-i İslâm'a isti'dâd murâd olunmağla mezbûr gulâmın ci-billiyeti hasebiyle şakî olmasına münâfi değildir. Yâhûd fitratdan { اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ }¹²⁷ hitâbına karşı nâsın { بَلَى }¹²⁸ demeleri murâd olunmuşdur. İmâm Nevevî hazretleri dahi mezkûr gulâmın ebeveyni mü'min olduğundan kendisinin dahi bi't-tab' mü'min olması icâb ediyorsa da eğer bâliğ olsa idi kâfir olacaktı diye te'vîl etmiştir. Zâten sırf irâde ve fi'l ile kesbedilen îmân-ı fitrî i'tibârdan sâkit olduğu için mevlûdun îmân-ı fitrîsi var iken { فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِيهِ } ilh. kavliyle onun dahi kâfir olan ebeveyninin hükmü ile mahkûm olduğu beyân buyurulmuşdur.¹²⁹

Ehl-i 'irfândan biri sâbıkul-beyân “batn-ı ümm”ü meşreb-i ehl-i tahkik üzere [23^b] “bâtın-ı gayb-ı mutlak zâtî-yi ehadî”dir diye tefsîr etmiştir.¹³⁰

124 [Kemâleddin Efendi:] Çocuk anasından sâlim olarak doğar. Uğradığı sekâmeti babasından kabûl etmiş olur. Söylediğim bu söz sıdk-ı mücerreden 'ibâret olup delili de Hazret-i Peygamber'den mervî olan bir hadîs-i şerîfidir. Kemâleddin Efendi'nin “üdebâdan bir zât” diyerek kıtasını kaydettiği kişi İbn Kemal'dir (Kemalpaşazâde, ö. 940/1534) (kita için bk. Kemalpaşazâde, *Nigâristân*, vr. 170^b). Kıtadan sonra Kemâleddin Efendi'nin de yazdığı hadîs-i şerif gelmektedir. Bu kıtayı ve hadisi İsmâil Hakkı Bursevî de *Rûhu'l-beyân*'ına (VII, 31) almıştır. Kemâleddin Efendi şiiri risâlesine buradan nakletmiştir.

125 [Kemâleddin Efendi:] Her bir çocuk mutlaka fitrat-ı İslâmiyye üzere doğar. Sonra ebeveyni onu yahûdî, nasrânî, Mecûsî yapar. Nitekim bir hayvanın doğurduğu yavruyu kulağı kesik görmezsiniz de siz onu kulağı kesik yaparsınız. Hadisin kaynakları için bk. 119. dipnot.

126 [Kemâleddin Efendi:] Hazret-i Hızır'ın katlettiği çocuk esâsen kâfir yaradılmıştı (bk. Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, IV, 2050 [hadis nr. 2661]).

127 “Ben sizin rabbiniz değil miyim?” (el-A'râf 7/172).

128 “Evet!” (el-A'râf 7/172).

129 Kemâleddin Efendi 22^b'de “Muhakkaktır ki her bir mevlûd...” cümlesinden buraya kadar olan kısmı âyet, hadisler, rivayetler ve şiir de dahil olmak üzere İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ından (VII, 30-32) nakil ve tercüme ederek yazmıştır (yine aynı hadisler ve benzer ibareler için bk. I, 153-54).

130 Kemâleddin Efendi'nin “ehl-i 'irfândan biri” diye tanımladığı zât *Fusûsü'l-hikem* şârihi Sofyalı Bâli Efendi'dir (ö. 960/1553). İsmâil Hakkı Bursevî onun bu görüşlerine *Rûhu'l-beyân*'da (I, 154) yer vermiş, Kemâleddin Efendi de bunları oradan tercüme etmiştir.

Ya'nî sa'îd olan zât ezelen bâtın-ı gayb-ı mutlakda ve ebeden dahi zâhir-i şehâdet-i mutlakada sa'îddir. Şunların birisine şekâvet aslâ tedâhül etmemişdir. Şakî dahi ezelen bâtın-ı gayb-ı mutlakda ve ebeden zâhir-i şehâdet-i mutlakda şakîdir. Bunların birisine de sa'âdet aslâ tedâhül etmemişdir. Fakat şu ikisini câmi' olan berzahda ba'zan sa'îde şekâvet ve ba'zan dahi şakîye sa'âdet tedâhül eder. Şu sûretle ki sa'îd-i şakî-yi mezbûr sa'âdet-i zâtiye ile sa'îd lâkin şekâvet-i ârızıyye ile de şakî olur. Ve o şakî-yi sa'îd dahi şekâvet-i zâtiyyesiyle şakî ve sa'âdet-i ârızıyyesiyle de sa'îd olur.¹³¹

Hükm-i sâbıkıyyet bi'n-nihâye ârızıye değil zâtiye sâbit olacağından o şahsın zâtîsinin hükmü ârızîsinin hükmüne galebe eder. Zâtî ile bed' olunduğu gibi yine onunla da hatm vâki' olacağından şekâvet-i ârızıyye ile şakî olan şahsın son nefesi sa'âdet-i zâtiyye ile hatmolup şekâvet-i ârızıyyesi zâil ve kendisi ebediyyen zümre-i sü'edâya dâhil olur.

Bi'l-akis sa'âdet-i ârızıyye ile sa'îd olan şahsın son nefesi de şekâvet-i zâtiyye ile hatmolup aynı sûretle sa'âdet-i ârızıyyesi zâil ve kendisi ebediyyen zümre-i eşkiyâya dâhil olur. Şu tevcîh-i vecihe göre {السَّعِيدُ قَدْ يَشْقَى وَالشَّقِيُّ} ¹³² {قَدْ يَسْعُدُ} kavli şerîfinde bu tedâhül ile urûz-ı berzahîye işâret buyurulmuş olur. Ârızîde tebeddül varsa da zâtîde yokdur. Ma'amâfih ârızıye değil zâtiye itibâr olunur. Vech-i sâbık üzere Hak'dan feyezân-ı vücûd halkdan kendi istîdâd-ı ezeliîleri üzere zuhûr olduğunun celâil-i [24^a] delâilinden biri de “Nefsinde bi'l-mürâca'a bir hayr bulursan Cenâb-ı Allâh'a hamd et. Eğer zıddını bulursan nefsenden başkasını levmetme” meâlindeki zikri sebkeden hadîs-i şerîfidir ki¹³³ bir adam kendi nefsinde hayr buldu mu idi onu mücerred bâtın-ı istîdâdından îcâd ve izhâr edenin Cenâb-ı Hak olduğunu te'emmül edip de hamd ile me'mûr oluyor. Çünkü Cenâb-ı Allâh eğer onu izhâr etmeye idi hayr-ı mezkûr kendiliğinden zâhir olamazdı. Aksi hâlinde de hayrın 'adem-i vicdânı kusûr-ı istîdâddan neşet ettiği için insânın kendi nefsenden başkasını levmetmemesi lâzım geliyor. Hattâ ¹³⁴ {مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ} kavli şerîfinin cümle-i ma'ânîsinden biri de budur. Ya'nî kavli ve fi'lî sana isâbet eden her bir şeyi -küfür ve îmân olsun tâât ve ma'siyet olsun- Cenâb-ı Hak senin bâtın-ı kâbiliyetinden halk ve izhâr etmektedir. Çünkü fazl ve 'adlinin muktezâsı olan hayır ve şerrin sebep-i fâ'ilîsi münhasıran Cenâb-ı Hak'dır. Fakat sebep-i kâbili dahi hakikatde yine ondan

131 Bu kısım da Osman Abdülmennân Efendi'den (*Me'vâr-reqâib*, s. 126) mütercemdir.

132 Kaynak için bk. 118. dipnot.

133 [Kemâleddin Efendi:] {إِذَا وَجَدَتْ خَيْرًا فَلْتَحْمَدِ اللَّهَ وَإِنْ وَجَدَتْ ضَرًّا فَلَا تَلْوَمُنِي إِلَّا نَفْسَكَ} (kaynak için bk. 88. dipnot).

134 “Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır, sana ne kötülük dokunursa kendindedir” (en-Nisâ 4/79). Nüşhada “سَيِّئَةٍ” yerine “مُصِيبَةٍ” yazılmış, derkenar kaydında düzeltilmiştir.

ise de kâbiliyyet-i hayr kendi fi'l ve ihtiyârımızın hiçbir medhali olmayan feyz-i akdesin bahşeylediği isti'dâd-ı asliyyeden neşet edip kâbiliyyet-i şer dahi mücerred nefsin birtakım sıfât ve kalbi hâcib vech-i hüviyyeti mükeddir ef'âl ile zuhûr eylemesi sebebiyle hâdis olan isti'dâddan ileri gelir. Hattâ onun için mesâ'ib ü zerâyâ ve nevâ'ib ü belâyâ ile sıkla muhtâc olur. Mezkûr âyet-i kerîme ﴿قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ﴾¹³⁵ kavli-i şerîfine münâfi değildir. Zîrâ hasene ve seyyi'enin hepsi [24^b] kesb ve fi'l cihetiyle değil belki halk ve takdîr ve icâd ve îsâl i'tibârıyla Cenâb-ı Allah'dandır.

Ma'a hâzâ, hasene mahzâ ihân ve imtinân olup seyyi'e dahi mücâzât ve intikâmıdır. Nitekim Hazret-i Âişe -radiyallâhu anhâ- buyurmuşlardır ki { وَمَا مِنْ مُسْلِمٍ يُصِيبُهُ وَصَبَّ وَلَا نَصَبٌ حَتَّى السُّوْكَةُ يُشَاكَّهَا وَحَتَّى انْقِطَاعُ شِسْعٍ نَعْلِهِ إِلَّا يَدْنِبُ وَمَا يَغْفِرُ اللَّهُ أَكْثَرَ }¹³⁶ İlm-i ilâhînin zikrolunduğu vech üzere ma'lûmuna tâbi' olduğuna istinâd ederek ﴿وَلَوْ شَاءَ لَهَدَيْكُمْ أَجْمَعِينَ﴾¹³⁷ kavli-i şerîfini, "Eğer Cenâb-ı Hak bütün mahlûkâtın tevhide ehil olduğunu bilse idi lâ-muhâle hepsine de hidâyet ederdi" diye umûmî bir tefsîr edip¹³⁸ demişlerdir ki a'yân-ı sâbitenin ilm-i ilâhîye kemâl [ve] noksân, küfür ve îmân, tâ'at ve isyân gibi itâ eylediği ahvâlidir ki bu neşede zuhûra geliyor. Bu cihetle âlim ayn-ı sâbitesinde muktezâ-yı zâtî olan kemâli ve tâ'at ve îmânî ilm-i ilâhîye bahşeden mer'ânın Cenâb-ı Hak da bu neşede -mücerred hikmet-i 'aliyye-i sübhâniyyesiyle- hidâyetini dilemişdir.¹³⁹ Fakat muktezâ-yı isti'dâdı buna muhâlif olan şahsın mertebe-i vücûd-ı unsûriye nüzûlü zamânında Cenâb-ı Allah hidâyetini dilememişdir. Eğer böyle olmasa idi ilm-i ilâhîde tegayyür lâzım gelirdi. O da bi'z-zarûre muhâldir. Onun için Resûl-i Ekrem -sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem- efendimiz hazretleri buyurmuşdur ki: "Ben mücerred bir resûlüm. Hidâyet bana 'âid değildir. Eğer hidâyet dahi bana 'âid olsa idi arz üzerinde bulunan her bir şahıs mü'min olurdu. [25^a] Şeytân dahi yalnız bir müzeyyendir. Dalâletden

135 "De ki: Hepsi Allah'tandır" (en-Nisâ 4/78).

136 [Kemâleddin Efendi:] Müslime isâbet eden hastalık ve meşakkat hattâ vücûdundan çıkartmağa çalıştığı diken ve na'l kayışının kesilmesi ancak günâhı sebebiyledir. Ma'amâfih Cenâb-ı Allah'ın afv ve mağfîret etdiği daha çokdur.

Bu söz Hz. Âişe'ye ait değildir, Hz. Âişe'den rivayet edilmiş bir hadis-i şerîftir (bazı lafız farklılıklarıyla bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, XI, 404 [hadis nr. 5648]; Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, IV, 1991-1992 [hadis nr. 2571]; Taberânî, *el-Mu'cemii'l-evsat*, III, 126 [hadis nr. 2261]). Kemâleddin Efendi hem hadisi hem de ele aldığı mevzuyu Bursevî'den (*Rûhu'l-beyân*, II, 242) nakletmiştir. Nitekim hadis Hz. Âişe'nin sözü olarak esasen orada geçmektedir.

137 "(Allah) dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi" (en-Nahl 16/9). Nüşhada sehven "وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ" şeklinde yazılı.

138 İsmâil Hakkı Bursevî'nin naklettiğine göre bu görüşü Ebü'l-Leys es-Semerkindî (*Rûhu'l-beyân*, V, 13) dile getirmiştir.

139 Cümledeki rekâket tercümeden kaynaklanmaktadır. Metnin aslı daha sarîhtir (bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, V, 13).

ona hiçbir şey 'âid olmamıştır. Eğer dalâlet ona 'âid olsaydı her bir şahsı da idlâl ederdi. Fakat kimin dalâletine meşîet-i ilâhiyye ta'alluk etmiş ise onu idlâl ediyor.”¹⁴⁰

Mekon be-çeşm-i hakâret melâmet men-i mest

*Ki nîst ma'siyet u züh'd bî meşîet-i û.*¹⁴¹

Zikrettiğimiz şeyleri tahkîk¹⁴² etdin mi idi kazâ ile makziyyün bihin başka şeyler olduğu tamâmen nümâyân olur. Kazâ-yı ilâhî ezelden ebede kadar a'yân-ı mevcûdât üzerine birtakım ahvâl-i câriye, ahkâm-ı târiye ile hükm-i küllîden 'ibâret oluyor ki halk hakkında sâdir olmuştur. Makziyyün bih dahi halkın isti'dâd-ı ezelisinde olan şeyden başka değildir.

Kazâya rızâdan makziyyün bihe rızâ lâzım gelmeyeceği gibi makziyyün bihe 'adem-i rızâdan da kazâya 'adem-i rızâ lâzım gelmez. Şüphesizdir ki biz hükm-i mahsûs-ı ilâhî olan kazâya râzı oluruz.

Rızâ be-dâde bedih ü vez cebin girih büğşâ[y]

*Ki ber men ü tu der-i ihtiyâr neğşâdeest.*¹⁴³

Fakat kendi hükm-i ezelimiz olan şekâvetimize hiç râzı olamayız. Bizim hükmümüz başka Cenâb-ı Hakk'ın da hükm-i 'âlileri başkadır. Belki Cenâb-ı Hak da bizim şekâvetimize râzı değildir. Lâkin ne yapalım senin mec'ûle ve mahlûka olmayan kabîliyet-i ezeliyyende [25^b] sa'âdet yokdur. Eğer hakâ'ik-ı 'umûmiyye sa'âdeti muktezî olsa idi daha hiçbir kimse şakî olmazdı. Hakâ'ik ise tebeddül etmez. Eğer hakâ'ikin tebeddülüne imkân bulunsa Hakk'ın

140 Hadis-i şerifin aslı şöyledir: *{إِنَّمَا أَنَا رَسُولٌ وَلَيْسَ إِلَهِي شَيْءٌ مِنَ الْهُدَايَةِ وَلَوْ كَانَتْ الْهُدَايَةُ إِلَهِي لَأَمَنَ كُلٌّ مِنَ الْأَرْضِ وَإِنَّمَا إِلَهُي مُزَيَّنٌ وَلَيْسَ لَهُ مِنَ الصَّلَاةِ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَتْ الصَّلَاةُ إِلَهِي لَأَصَلَ كُلٌّ مَنْ فِي الْأَرْضِ وَلَكِنَّ اللَّهَ يُصَلِّ مَنْ يَشَاءُ}*
Kemâleddin Efendi hadis-i şerif de dahil olmak üzere bu kısımları İsmâil Hakkı Bursevî'den (*Rûhu'l-beyân*, V, 13) nakil ve tercüme etmiştir. Hadis kaynaklarda mevzû olarak kayıtlıdır (bk. Süyûtî, *el-Leâli'l-masnûa*, I, 254).

141 [**Kemâleddin Efendi:**] Ben sarhoşu hakâret gözüyle bakıp levmetme. Onun dilemesi olmaksızın günâh da sûfilik de zuhûra gelmiyor ki.
24^b'den başlayıp 25^a'ya kadar devam eden kısım geniş ölçüde İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ından istifade ile hazırlanmıştır. Beyit Hâfız-ı Şîrâzî'ye aittir, ancak *Divân*'ın nüshalarında beytin ilk mısraı “Mekon be-çeşm-i hakâret nigâh der men-i mest” şeklindedir (bk. Hâfız-ı Şîrâzî, *Divân*, s. 314). *Rûhu'l-beyân*'da ise “nigâh der” tabiri yerine Kemâleddin Efendi'nin de alıntuladığı “melâmet” kullanılmıştır (hem beyit hem de istifade edilen yerler için bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, V, 13-14).

142 Nüşhada bu kelime “tahakkuk” şeklinde yazılmıştır. Ancak bu okuyuş mânaya uymamaktadır.

143 [**Kemâleddin Efendi:**] Verilene râzı ol, çehreyi dürme. Bana ve sana ihtiyâr ve irâde kapısı açık değil (bk. Hâfız-ı Şîrâzî, *Divân*, s. 30).

hakikati halk ile, halkın hakikati de Hak ile tebeddül etmesi de mümkün olurdu. Bu ise kat'iyen muhâl ve mümteni'dir. Cenâb-ı Hak seni de lisân-ı enbiyâ-yı kirâm ile kendisine da'vet buyurmuş fakat o da'vete icâbet ma'a't-te'essüf senin kabiliyetinde bulunamıyor.

Şu hâlde sedd-i bâb Allah'dan olmuyor, senden oluyor. Cenâb-ı Hak bu misillü nakisadan âlîdir. İşte şu sûretle şakinin hücceti dâhıza, zâile olup hüccet-i bâliğa Cenâb-ı Allah'ın olduğu tahakkuk ediyor.

- İcâbet-i da'vete 'adem-i kabiliyetime 'ilm-i ilâhî lâhık iken irsâl-i rusûlün bana 'âid fâ'idesi nedir?

- İrsâl-i rusûl mücerred senin kabiliyetinde olan şeyi izhâr etmek içündür. Olabilir ki yevm-i kıyâmetde "İlâhî eğer bana resûl gönderseydin ona îmân ve ittibâ' ederdim" der idin. Şimdi rusûle 'adem-i îmânından îmâna 'adem-i kabiliyetin sana da zâhir oluyor. Şu hâlde ancak nefsini levm et. Cenâb-ı Hak'a karşı kazâ ve kader ile ihticâc etme. Sen kazâ ve kaderin sırrına câhilsin. Hattâ senin bu itirâzın da şum-i kabiliyetinden ileri gelmiştir. Kendi kaderini bilen, tavrını tecâvüz etmeyen kişiyi Cenâb-ı Hak mazhar-ı rahmet etsin. Ma'a hâzâ

*Dâd-ı Hak-râ kabiliyyet şart nîst
Belki şart-ı kabiliyyet dâd-ı Hak.*¹⁴⁴

[26^a] diyenlere,

*Der in çemen nekonem serzeniş be-hod rûyi
Çünân ki perverişem mî dehend mî revîm.*¹⁴⁵

demekden de başka bir çâremiz olmadığını unutmayalım, değil mi?

144 [Kemâleddin Efendi:] Kabiliyyet Hak vergisinin şartı değil, belki Hak vergisi kabiliyyetin şartıdır.

Bu beyit Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sinde bulunan bir beytin son mısraı ile sonra gelen beytin ilk mısraının birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu mısralar *Mesnevi*'de "Dâd-ı Ü'râ kabiliyyet şart nîst / Belki şart-ı kabiliyyet dâd-ı Ü'st" şeklindedir (bk. Mevlânâ, *Mesnevi-i Ma'nevî*, V, 62). Ancak bu mısralar beyit halinde İsmâil Hakkı Bursevî'nin hem *Rûhu'l-beyân*'ında hem de *Ferahu'r-rûh: Şerh-i Muhammediyye*'sinde geçmektedir. Beytin sonundaki "dâd-ı Hak" ibaresi *Rûhu'l-beyân*'da Kemâleddin Efendi'nin iktibas ettiği şekildedir *Ferahu'r-rûh*'ta "dâd-ı Ü'st" şeklindedir (bk. *Rûhu'l-beyân*, II, 260; *Ferahu'r-rûh*, II, 313).

145 [Kemâleddin Efendi:] Bu çemende kendiliğinden bitdiğim için beni tevbih etme. Beni nasıl terbiye etdilerse öyle zuhûra geliyorum. Hâfız-ı Şîrâzî'ye ait olan bu beytin aslı şöyledir: "Mekon der in çemenem serzeniş be-hod rûyi / Çünân ki perverişem mî dehend mî revîm" (*Divân*, s. 395). Ancak İsmâil Hakkı Bursevî *Rûhu'l-beyân*'da (IV, 411; V, 14, 32; X, 24) bu beyti kullandığı yerlerin tamamında Kemâleddin Efendi'nin iktibas ettiği şekli kaydetmiştir..

*Bir kimse değildir sırr-ı kaderden âgâh
Mâni' de vü mu'tî de Cenâb-ı Allah
Lâzımsa da esbâba gönül rabt etmem
Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh.¹⁴⁶*

Târihî, Edebî Bir Hikâye-i Hâl-i Mâzî:

Efâzıl-ı vülâtdan Giridî Sırrı Paşa ile peder-i muhteremim Harputî Hoca el-Hâc Abdülhamîd Hamdî Efendi hazretlerinin beyninde âdetâ aşk ve garâm derecesine varmış pek samîmî bir muhabbet-i hâlisa vardı. Hattâ paşanın ba'zı suver-i Kur'ânîyye'ye yazdıkları tefsîr-i şerîfler ba'demâ üstâd-ı a'zam tanıdığı efendi hazretlerinin bir kere de nazar-ı tedkîk-ı eser-i müşikâfâne ve tashihinden geçmedikçe intişâr eylememek bir 'âdet-i ma'rûfe olmuştu. Esâsen mükâtebe ile başlamış ve sûret-i gıyâbide on yedi sene kalmış olan o incizâb-ı kalbî ve hubb-ı sahîh ü gıyâbî paşanın ilk def'a Diyârbekir vâliliğine ta'yininde Ma'mûretü'l-'azîz'den mürûru sırasında henüz şühûdiye tahavvül edip senelerden beri hasretkeş-i telâkî olan o iki müştâk-ı fâzıl yekdigerinin rûyet-i şahsıyla karîrül-'ayn olarak nî'met-i vuslata nâ'îl olabilmışti. Müehharan Diyârbekir'den Bağdâd'a Bağdâd'dan yine Diyârbekir'e vâli olan müşârün ileyh Diyârbekir'de hastalandı. İstanbul'a gitmeye me'zûniyet dahi alamadığından râhatı münselib, kalben muztarip olup edîbâne pek sûzişli mektûblar yazarak habîb-i lebîbi ve kendisince [26^b] kalbî ıztırâbının en hâzık ve fâ'ik bir tabîbi olan üstâdını Diyârbekir'e da'vet etdi. Rükûbu için bizzât kendi paytonunu gönderdiği gibi 'azîmet ve 'avdeti esnâsında merâsim-i hürmetkârâne de yaptı, yapdırdı.

'Arabî üç yüz on bir ve Rûmî üç yüz on târihinde idi ki şu sûretle da'vet-i vâkı'aya icâbet ve pek muhteşem bir hâlde Âmid'e âmed ü şüd etmekle en sevgili bir dostunun tatyîb-i kalbine mübâderet eden muhterem pederimin muğtenim bildiğim hizmet ve ma'yyetinde arabaya râkiben Diyârbekir'e müteveccihen yola çıkdık. Esnâ-yı râhda müşârün ileyh hazretleri fakîre hitâben "Kemâl! Şu sefer-i nâgehân-zuhûr için hâtırına şimdi bir târih geliyor. Ammâ ma'hûdun hilâfî olarak 'Arabî değil Rûmî oluyor. Ma'lûm ya, târihler dâimâ sene-i 'Arabîyye üzere tanzîm edilir" dedi.

¹⁴⁶ Bursalı Mehmed Tâhir bu kıtayı İstanbullu Lebîb Mehmed Efendi'yi (ö. 1283/1866) anlattığı kısma yazmış ve "... kıt'ası Lebîb-i Kadîm'in olsa gerektir" şerhini düşmüştür (bk. *Osmanlı Müellifleri*, II, 2, 407). Türk edebiyatında çoğu XVIII. asırda yaşamış Lebîb mahlaslı on şair vardır. Bursalı Mehmed Tâhir'in, "Lebîb-i Kadîm"den hangisini kastettiğini bilemiyoruz (Lebîb mahlaslı şairler için bk. Kurtoglu, "Lebîb Divânı", s. 22-23).

Hamdî sevk etdi bizi Âmid'e dek sırr-ı kader

1310

mısrâ'ını okudu. Hemân cevâben fakîr dahi “Efendim, müsâ'ade buyurursanız bendeniz şu sûretle ikmâl edeyim” dedim. Bi'l-bedâhe:

Yazdı târihini Rûmî olarak şimdi peder

Hamdî sevketti bizi Âmid'e dek sırr-ı kader

beytini okudum. Hasbeş-şefka kabûl ve istihsân buyurdular. Bu vech üzere cereyân eden şu küçük mükâleme-i edebiyeyi mü'ehharan paşa hazretleri ile dîger zevât-ı münâsibeye 'arz ve beyân eylediğimiz zamân içlerinde, “Bu da hocaefendi hazretlerinin mes'ûdiyet ve bahtiyârlığı esbâbından biridir” diyenler de olmuşdu. Mecma'-ı fezâ'il olan o iki muhibb-i fillâhı Cenâb-ı Allah vâsıl-ı cinân, nâ'il-i kurb-ı rahmân eylesin. Âmîn.

[27^a] **Sırr-ı sırr-ı kader** dahi şöylece beyân ve takrîb-i ezhân edilebilir. A'yân-ı sâbite hakikatde râiha-i vücûdu aslâ istişâm etmemiş ve hazret-i 'ilmiyyeden henüz çıkmamıştır. Belki Cenâb-ı Hak a'yânın ahvâl ve suveri ile mülebbes olarak zuhûr edip ve a'yân-ı mümkün dahi o vâhid-i hakîkinin vücûduna merâyâ gibi olduğundan vâhid-i hakîkî 'uyûnda müt'eaddid olarak zâhir olmuşdur. Yoksa kendisinden başka vücûd-ı hakîkiyi istişâm etmiş bir mevcûd yoktur. Yâhûd mir'âtın nâzırine yaptığı bir te'sir gibi a'yânın kabiliyet ve isti'dâdâtı dahi vâhid-i hakîkî-yi mezkûrda bir nev' te'sir yapmıştır. Nitekim şahs-ı vâhidin bir anda meselâ mühtelif eşkalde yüz kadar âyineye nazar etmesinde nâzır hakikatde müt'eaddid değil vâhid ise de âyinelere tûl, 'arz, beyâz, sevâd, istikâmet, i'vicâc gibi ahkâmının muktezâsı üzere müt'eaddid olarak zuhûru lâzım gelir. Ma'a hâzâ, ta'addüd yalnız ahkâmdadır, nâzırda değil. Ahkâmın ise emr-i nisbî olmağla nefsü'l-emrde vücûdu yoktur. Şu hâlde Hak celle ve 'alâ'dan başka hakikatde bir mevcûd ve vücûdun olmadığı tebeyyün etmiştir.

Peder efendi merhûm bu hakîkati nazmen şöyle ifâde etmişti:

تَرْقَى الْعَارِفُونَ مِنَ الْمَجَازِ

إِلَى عُلُوِّ الْحَقِيقَةِ لِالْإِثْبَاتِ

فَقَالُوا لَيْسَ شَيْءٌ فِي الْوُجُودِ

سِوَى اللَّهِ الْعَلِيِّ بِإِخْتِرَازِ¹⁴⁷

¹⁴⁷ [Kemâleddin Efendi:] 'Ârifler imtiyâz etmek için hazîz-i mecâzdan hakikat-i 'âliyye zirvesine terakkî edip bilâ muhâbâ dediler ki: Ganî-yi mutlak olan Cenâb-ı Allah'dan başka daha hiçbir şey mevcûd değildir. Abdülhamid Hamdi Efendi'nin bu kıtası İmam Gazzâlî'nin *Mişkâtü'l-envâr* adlı eserindeki (s. 58) şu ifadelerin nazma dökülmüş hali gibidir: “ترقى العارفون من حضيض المجاز إلى يفاع الحقيقة، واستكملوا معراجهم فأروا بالمشاهدة العيانة أن ليس في الوجود: “إلا الله تعالى”.

[27^b] İşte bu hakîkati anlarsan şüphesizdir ki tecelliyât-ı ilâhiyye ile te-lezzüz ve te'ellüm edenleri ve lâmin feth u kesriyle mükellef, mükellif kim olduğunu da bilirsin.

الرَّبُّ حَقٌّ وَالْعَبْدُ حَقٌّ
يَا كَيْتَ شِعْرِي مِنَ الْمَكْلُفِ
إِنْ قُلْتَ عَبْدٌ فَذَاكَ مَيْتٌ
أَوْ قُلْتَ رَبٌّ أُنِّي يُكْلَفُ¹⁴⁸

Binâen'aleyh onun merâtib-i ekvâna tenezzülü ve ekvânın dahi cemî'-i ahvâliyle ona rücû'u haysiyyetiyle küllisi ondan 'ibâret kalır. Hepsinin mebd'e'i ondan olup yine küllisi ona rücû' ve 'avdet eder. Fakat ma'a hâzâ ehadiyyet-i zâtîyye haysiyyetiyle küllisi kendisinde müstehlekedir ki orada elem ve lezzet 'isyân ve tâ'at olmadığı gibi bu mertebe-i ehadiyyetde isim, resim ve 'ale'l-ıtlâk na't dahi yoktur. Fakat ehl-i tahkikin beyânına nazaran kesret-i şu'ûnun vahdet-i zâtında indirâcı cüz'ün küldü yâhûd mazrûfun zarfında indirâcı gibi değil belki evsâfın mevsûfda ve levâzımın melzûmda indirâcı gibidir.

*Der mezheb-i ehl-i keş ü erbâb-ı hıred
Sârîst ehad der heme efrâd-ı 'aded
Zîrâ ki 'aded gerçi bîrûnest zi-had
Hem sûret u hem mâddeş hest ehad.¹⁴⁹*

Bir de bu indirâc, kûsûrât-ı 'adedin evsâfı olan nısfıyyet, sülûsiyyet, ru-bu'ıyyet, humusıyyet, ilh. gibi şeylerin vâhid 'adedinin zâtında indirâcına benzer. Şöyle ki: Nisb-i [28^a] mezkûre zât-ı vâhidde münderic ise de onların zuhûru herhâlde vâhid 'adedinin eczâ-i 'adedden isneyn, selâse, erba'a, hamse gibi mertebelerde tekerrür-i zuhûruna tevakkuf eder. Ma'a hâzâ bu husûsun

148 [Kemâleddin Efendi:] 'Abd ve Hak arasında "isneyniyyet", ikilik yoksa kâşki mükellef kim olduğunu bileydim. Mükellef 'abddir dersin vücûd-ı hakîkiden mahrûm olmağla o bir meyyittir. Hak'dır dersin o nasıl mükellef olabilir? (bk. İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, I, 15). İbnü'l-Arabî'nin bu kıtası kaynaklarda çokça ele alınmış, hakkında şerhler ve reddiyeler yazılmıştır. Kıtanın ilk mısraı Kemâleddin Efendi'de "الرَّبُّ حَقٌّ وَالْحَقُّ عَبْدٌ"; son mısraın başındaki "أَوْ" de "أُنِّي" şeklindedir.

149 [Kemâleddin Efendi:] Ehl-i keş ve ashâb-ı 'ukûlün mezhebinde ehad bütün efrâd-ı 'adede sârîdir. Çünkü 'adedin her ne kadar gayr-i mütenâhî ise de sûreti de mâddesi de ehadden 'ibâretidir (rubâî için bk. Abdurrahman-ı Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 84).

tamâmen tavazzuh etmesi: Hazarât-ı hams-i ilâhiyye¹⁵⁰ denilen merâtib-i külliye-i mâ'rûfeyi tamâmen beyân ve şerh ile hâsıl olabilir.¹⁵¹

Mu'teriz-i şakî tarafından mücerred sâ'ika-i cehâlet ve gavâyetle ber-vech-i sâbık te'annüten îrâd edilmiş olan suâl-i manzûm ve merkûma karşı yazdığımız şu sözlerin cevâb-ı şâfi ve kâfi olacağı şüphesiz olmağla berâber mahzâ cevâb-ı savâb-ı mezkûru te'kid ve münâsebet-i kelâm ile mâ nah-nü fihimiz olan mesele hakkındaki tahkikât-ı vâkı'ayı te'yîd için sûfiyye-i kirâmın kelimât-ı 'aliyyesinden iktibâsen a'yan-ı sâbiteye dâ'ir istitrâdî bir ifâdede bulunduktan sonra merâtib-i erba'[a]-i mezbûre hakkında icmâl-i kelâm ederek risâlemize hitâm vermek isterim.

150 [Kemâleddin Efendi:] 1. Hazret-i gayb-ı mutlak. Bu a'yan-ı sâbiteden 'ibâretidir. 2. Gayb-ı mutlaka akreb olan hazret-i gayb-ı muzâf. Bu da 'ukûl ve nüfûs-ı mücerrededir. 3. Şehâdet-i mutlakaya akreb olan hazret-i gayb-ı muzâf. Bu da 'âlem-i melekût ve 'âlem-i misâldir. 4. Hazret-i şehâdet-i mutlakadır ki merkez-i arzdan 'arşa kadardır. 5. Hazarât-ı erba'a-i mezkûreyi câmi' olan hazret-i câmi'âdir. Bu da tafsilten hakikat-i 'âlemden ve icmâlen sûret-i 'unsuriyye-i insândan 'ibâretidir.

151 Bu paragraf yukarıdaki rubâinin şerhinden istifade ile yazılmıştır (bk. Abdurrahman-ı Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 84-85).

İstitrâd

Fusûs'da mezkûrdur ki suver-i 'ilmiyyeden 'ibâret olan a'yân-ı sâbite henüz 'ademiyyet-i asliyyeleri üzere bâkîdirler. Onların meşâmmina vücûd-ı hâriciden bir râiha bile vâsıl olmamıştır.¹⁵² Ba'zı ehl-i 'irfân şu kelâmı şöyle şerh ve beyân ediyor: [28^b] Ya'nî butûn ve hafâ a'yânın zâtîsi olduğuna ve bir şeyin zâtîsi de kendisinden infikâk edemeyeceğine binâen a'yân-ı sâbite kendilerine vücûd ifâza olduğu vakitte de yine kendi butûnı üzere sâbit ve müstekar olup hiçbir vechile zâhir olamamışlardır. Bunlardan zuhûra gelenler a'yânın zâtı değil belki onların mücerred ahkâm ve âsârıdır ki vücûd ile yâhûd vücûd-ı Hak'da zâhir oluyor.

A'yân ki muhaddarât-ı sırr-ı kîdemend
Der mülk-i bekâ perdegîyân-ı haremend
Hestend heme mezâhir-i nûr-ı vücûd
*Bâ ân ki mukîm-i zulumât-ı 'ademend.*¹⁵³

Hakâ'ik-ı mevcûdâtıdan 'ibâret olan a'yânı iki dürlü 'itibâr ediyorlar. **Bi-rincisi**, a'yân-ı sâbite vücûd-ı Hak ve esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyenin merâyâsı olmağla hâricde merâyâ-yı a'yânda müte'ayyin ve onların te'addüd-i ahkâm ve âsârıyla müte'addid yalnız bir vücûd zâhir oluyor. Bu 'itibârın muktezâsı üzere hâricde vücûd-ı Hak'dan başka daha hiçbir şey meşhûd olmuyor.

Muvahhidûndan kendisine şühûd-ı Hak gâlib olan zâtın hâli vech-i mezkûr üzere beyân ediliyor. **İkincisi**, vücûd-ı Hak a'yân-ı sâbitenin mir'âtı olmağla vücûdda a'yândan başka hiçbir şey meşhûd olmuyor. Ancak a'yânın mir'âtı olan vücûd-ı Hak gaybda olup verâ-yı tutuk-ı gaybde mütecellî ve zâhir oluyor. Mûmâileyhden şühûd-ı halk kendisine gâlib olan şahsın hâli de bu sûretle beyân olunuyor. Ma'a hâzâ muvahhid-i muhakkik her iki mir'âtı da -mir'ât-ı Hak'ı, mir'ât-ı a'yân-ı dâimâ müşâhede ediyor. Her iki mir'âta ta'alluk eden müşâhede-i suveriyyesi infikâk ve imtiyâzdan [29^a] âzâde kalıyor.¹⁵⁴

¹⁵² Bk. İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-hikem*, s. 76.

¹⁵³ [Kemâleddin Efendi:] Sırr-ı kîdemin harem-hâne-i ilâhî ve mülk-i bekâda muhadderât-ı mestûresi olan a'yân-ı sâbite mezâhir-i nûr-ı vücûd olmağla berâber henüz zulûmât-ı 'ademde mukîmdirler.

Kemâleddin Efendi'nin "ba'zı ehl-i 'irfân"dan kastettiği Molla Abrurrahman-ı Câmî'dir. Bu kısımdaki Farsça rubâileri ve izahları da onun *Şerh-i Rubâiyyât*'ından nakil ve tercüme etmiştir (Kemâleddin Efendi'nin istifade ettiği kısımlar için bk. Abdurrahman-ı Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 63-65; bu rubâi için ayrıca bk. s. 63).

¹⁵⁴ Bu iki paragrafta anlatılan mevzu için bk. Abdurrahman-ı Câmî, *ed-Dürretü'l-fâhire*, s. 278-79.

*A'ÿân heme âyîne vü Hak cilvegerest
Yâ nûr-ı Hak âyîne vü a'ÿân suverest
Der çeşm-i muhakkık ki hadîdü'l-basarest
Her yek z'în dü âyîne ân dîgerest.*¹⁵⁵

Merâtib-i muvahhidûn üç dürlüdür: **Biri** şühûd-ı Hak kendisine galebe eden ve “zü'l-‘ayn” denilen muvahhidin mertebe ve hâlidir ki dâimâ Hakk'ı zâhir ve halkı bâtın görür. Ve Hakk'ın halkda zuhûrunu sûretin âyîne zuhûruna ve halkın Hak'da ihtifâsını da âyînenin sûret ile ihtifâsına tanzîr edip halkı Hakk'a bir âyîne mesâbesinde bulurlar. **Dîgeri** dahi şühûd-ı halk kendisine gâlib olup “zü'l-‘akl” denilen muvahhidin mertebe ve hâlidir ki halkı zâhir ve Hakk'ı bâtın görür. Ve Hakk'ı halka bir âyîne mesâbesinde ve halkı da âyîne muntabı' olan sûret menzilesinde bulurlar. Binâen'aleyh âyîne ile âyîne muntabı' olan suverin hâl ve şânını nazara alıp her hâlde Hakk'ı bâtın ve halkı zâhir 'addeder.

Merâtib-i mezkûrenin **üçüncüsü** de “zü'l-‘ayn ve'l-‘akl” denilen zâtın mertebe ve hâlidir ki Hakk'ı halkda müşâhede ve halkı Hak'da şühûd edip hiçbiri dîgerinin şühûdundan mahcûb kalmaz. Belki vücûd-ı vâhidi bî'aynihî bir vechile Hak ve bir vechile de halk görür. Ma'a hâzâ nümûd-ı kesret-i şühûd vahdete mâni' olmadığı gibi şühûd-ı vahdet dahi nümûd-ı kesrete müzâhim olmaz. [29^b]

*Zü'l-‘aynî eger nûr-ı Hakket meşhûdest
Zü'l-‘aklî eger şühûd-ı Hak mefkûdest
Zü'l-‘aynî vü zü'l-‘aklî şühûd-ı Hak u halk
Bâ-yek-dîger eger türâ mevcûdest.*¹⁵⁶

İstitrâd bitdi.

155 [Kemâleddin Efendi:] Sübût-ı a'ÿân-ı sâbite birtakım âyîneler gibidir ki Cenâb-ı Hak onlarda tecellî etmiştir. Yâhûd nûr-ı Hak bir âyîne olup a'ÿân-ı mezkûre o âyîne meşhûd olur birtakım suver-i 'âdiyedir. Ma'a hâzâ hadîdü'l-basar olan muhakkıkın nazarında Hak ve halk yek-dîgerinin âyînesidir (rubâî için bk. Abdurrahman-ı Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 63). Kemâleddin Efendi'nin kaydında son mısradaki “z'în” ibaresi yoktur.

156 [Kemâleddin Efendi:] Eger nûr-ı Hak meşhûdun ise “zü'l-‘ayn” ve değilse “zü'l-‘akl” 'unvânlarını aldığı gibi Hak ve halkın yek-dîgeriyle şühûdu sende tahakkuk etdikde “zü'l-‘ayn ve'l-‘akl” 'unvânını alırsın (rubâî için bk. Abdurrahman-ı Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 64).

İmam Beyzâvî hazretleri dahi sırr-ı kadere işâret buyurarak sûre-i Yûsuf'daki ﴿وَأَنَّهُ لَدُوْ عِلْمٍ لِّمَا عَلَّمْنَاهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾¹⁵⁷ âyet-i kerîmesinin tefsîrinde {أَيُّ لَا يَعْلَمُونَ سِرَّ الْقَدْرِ وَ إِنَّهُ لَا يُعْنِي عَنْهُ الْحَدْرُ}¹⁵⁸ buyurmuştur.

Ya'nî hakikat Ya'küb 'aleyhi's-selâm bizim ona vahy ile bildirdiğimiz 'ilmin sâhibidir ki kendi tedbîrine aldanmayıp yine bize tefvîz-i emr eyledi. Lâkin ekser-i nâs sırr-ı serbeste-i kaderi bilmezler. Hazer kaderi men'eder sanırlar.

Beyzâvî hazretlerinin bu kelâmı {لَا يُعْنِي حَدْرٌ عَنْ قَدْرِ}¹⁵⁹ hadîs-i şerîfinden muktebesdir. Mezkûr hadîs-i şerîf e'imme-i 'ilm-i hadîsden Ahmed, Hâkim, Bezzâr hazretlerinin rivâyetleriyle sâbit olan ehâdîs-i meşhûredendir.

Ma'lûm olsun ki beyânât-ı sâbika üzere vücûdât-ı 'ilmiyyeleri i'tibâriyle hâdis olan ve her kavmin kendisine mahsûs ıstılâhâtına göre, mâhiyyât-ı eşyâ, hurûf-ı âliyyât, a'yân-ı sâbite nâmlarını alan mümkinât-ı mevcûde hazret-i vâcib te'âlâ ve tekaddesin suver u azlâl-ı şü'ûnât-ı zâtîyesidir. Şu hâlde vâcib te'âlâ hazretlerinin şü'ûnât-ı zâtîyeleri bi'z-zarûre ezelen ve ebeden tagayyür kabûlünden münezzeh ve mukaddes olduğu gibi şü'ûnât-ı zâtîye-i ilâhiyelerinin suver u azlâlından 'ibâret olan a'yân-ı sâbitenin dahi fî haddi enfûsihâ hangi ahkâm üzere bulunmuşlar ise o ahkâmıdan hurûc ile tebeddül ve tegayyür [30^a] eylemeleri bi't-tab' mümteni' olur.

Onun için mükerreren sebkettiği vech üzere **kazâyı** a'yân-ı mevcûdât üzerine ezelden ebede kadar birtakım ahvâl-i câriye ve ahkâm-ı târiye ile bir hükm-i küllîden 'ibâret yapıp **kaderi** de a'yânın îcâdını isti'dâd-ı zâtîleri hangi evkât ve ezmânda vâki' olmalarını muktezî ise o zamân ve evkâta tahsîs ve ahvâlden her bir hâli zamân-ı mu'ayyene ve sebep-i mahsûsa ta'lik ile hükm-i küllî-yi mezkûru tafsîldir diye tefsîr etmişlerdir. Ve a'yân-ı sâbite ve sâlifeden her biri zâten, sıfaten, fî'len kendi husûsiyet ve kâbiliyet-i asliyye ve isti'dâd-ı zâtîsine göre 'âlem-i vücûda zâhir olmakda bulunduğundan onlardan bir 'aynın isti'dâd-ı zâtîsi hilâfına zuhûru mümteni' olmasına da **sırr-ı kader** denilir. Ve a'yân-ı sâbitenin ber-vech-i sâbık şevâ'ib-i tegayyür ve tebeddülünden büsbütün mukaddes olan birtakım umûr-ı ezeliyenin azlâlî olması cihetiyle isti'dâdât-ı mezkûrenin dahi bir câ'ilin câ'liyle olmayıp bi't-tab' ezeliyye olması **sırr-ı sırr-ı kader** 'adedilir. Demek oluyor ki **Cenâb-ı Hak bir şeyi ezelen olduğu gibi bilmiş ve nasıl bilmiş ise öyle de hükmetmiş ve hükm-i kazâ ettiği gibi de takdîr**

157 "Şüphesiz o, ilim sahibiydi. Çünkü ona biz öğretmiştik. Fakat insanların çoğu bunu bilmez" (Yûsuf 12/68).

158 Bk. Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, II, 182.

159 Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, II, 467 (hadis nr. 1834); Taberânî, *el-Mu'cemül-evsat*, III, 242 (hadis nr. 2519); İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 1068.

ve icâd eylemiştir. Binâen'aleyh kaderi kazâsına ve kazâsı 'ilmine ve 'ilmi ma'lûmuna tâbî' olup ma'lûmu dahi nenin zıllı ise ona tâbî'dir.

﴿فَسُبْحَانَ الَّذِي يَبْدَهُ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَاللَّيْلُ تَرْجَعُونَ﴾ ﴿وَاللَّيْلُ يَرْجِعُ الْأَمْرُ كُلَّهُ﴾¹⁶⁰

Şu halde bir şeyin 'ilm-i ilâhî hilâfında zuhûru mümteni' olduğundan kaderden hazer tabî'î lağv ve hederdir. Mâdâm ki kaderden hazer gayri müfid ve hederdir daha şâri'-i ekrem niçün hazeri vâcib kılmış ﴿خُذُوا حِذْرَكُمْ﴾¹⁶¹ buyurmuşdur? Vukû'a gelen umûrun ekserisi mübrem [30^b] değil, belki mu'allak olarak makzî olmuş ve tahsili beşerin tertib-i esbâb ve def'-i mevânî' eylemesi gibi ef'âl-i ihtiyâriyyesine menût kılınmıştır.

Meselâ sûre-i Yûsuf'da zikir ü beyân buyurulduğuna nazaran evlâd-ı Ya'kûb'un -'aleyhi's-selâm- peder-i muhteremlerinin emirleri vechile Mısır'a bir kapudan girmeyüp müteferrik, müte'addid kapulardan girmeleriyle mündefi' olan isâbet-i 'ayn eğer onların, evlâd-ı Ya'kûb'un, müfessirinin ta'biri üzere "kevkebe-i vâhîde" olarak -ya'nî enzâr-ı dikkati celbedecek bir sûretde cemâ'at-i 'azîme ile- şehre dâhil olmalarına mu'allak ve menût ise onların ebvâb-ı müteferrikadan girmeleri buna bir mâni' addedilmeyip "tedbîr takdîre musâdif oldu" denir. Yoksa "onu def'etdi" denemez.¹⁶²

Hüküm ve kazâ mutlakâ Cenâb-ı Allah'a mahsûsdur. Fermân-ı kazâ, cereyân-ı ilâhî evlâd-ı Ya'kûb hakkında sâdir olmuş ise elbette yerini bulsa gerekdir. Şu hâlde Hazret-i Ya'kûb'un Mısır'a müteferrik kapılardan girmenin evlâdına bir menfa'ati olmayacağını i'tirâf ile berâber ber-vech-i âtî şu sûretle tavsiyede bulunmalarının fâ'idesi nedir? ﴿وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَاذْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُتَفَرِّقَةٍ وَمَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ إِنْ أَحْسَمْتُ إِلَّا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾¹⁶³ "Oğullarım! Mısır'a bir kapıdan girmeyiniz. Müteferrik, müte'addid kapılardan giriniz. Ma'a hâzâ ben şu tedbîrimle Allah Te'âlâ'nın üzerinize vâki' olan kazâsından sizi iğnâ edemem (Zîrâ muhakkaktır ki hazer kaderi men'etmez). Hüküm ve kazâ ancak Allah Te'âlâ'nındır. Hükümünde ferd-i

160 Nûshada iki farklı âyet-i kerime bir parantez içinde birbirinin devamıymış gibi yazılmıştır. "Her iş O'na döndürülür" mânasına gelen ﴿وَاللَّيْلُ يَرْجِعُ الْأَمْرُ كُلَّهُ﴾ kısmı Hûd sûresinin (11) 123. âyetinden iktibas edilmiştir. ﴿فَسُبْحَانَ الَّذِي يَبْدَهُ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَاللَّيْلُ تَرْجَعُونَ﴾ ise Yâsîn sûresinin (36) 83. âyeti olup "Her şeyin hükümleri elinde olan Allah'ın şanı yücedir! Ve siz O'na döndürüleceksiniz" mânasına gelmektedir.

161 İki farklı âyet-i kerime bir parantez içinde birbirinin devamıymış gibi yazılmıştır. ﴿خُذُوا حِذْرَكُمْ﴾ ibaresi Nisâ sûresinin (4) 195 ve 102. âyetlerinden muktebes olup "Tedbirinizi alın!" mânasına gelmektedir. "Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın" anlamındaki ﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ cümlesi ise Bakara sûresinin (2) 195. âyetinde geçmektedir.

162 Kemâleddin Efendi'nin me'hazi için bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IV, 292.

163 Yûsuf 12/67.

âferide ona müşârik olamaz; kazâsını infâza hîçbir şey mümâne‘at edemez. Ebvâb-ı müteferrikadan Mısır’a girmek tedbiri de onun hüküm ve kazâsını tağyîr edemez. [31^a] (Onun için size bir fâidesi olamaz). Ben ancak O’na, Allah’a, tevekkül etdim. Başkasına değil. Lâyık olan mütevekkiller de ancak O’na tevekkül etmelidirler, başkasına değil.”¹⁶⁴

Kazâ-yı melhûzun gayri mübrem belki şart-ı mu‘allak bir kazâ olması muhtemel bulunduğu için ‘abdin {الْمَقْدَرُ كَاتِبٌ} ¹⁶⁵ kaziyyesine ‘ilmi lâhık olmakla berâber esbâb-ı mu‘tebereye tevessülde sa‘y ve ictihâddan hâli kalması lâzım geleceğini beyândır.

Çünkü kazâ biri mübrem diğeri mu‘allak olmak üzere iki kısımındır:

Kazâ-yı Mübrem: Bir şart ile meşrût ve bir sebebe merbût olmayan kazâdır. Meselâ falân şey filân vakitte şöyle olsun diye kat‘ u cezm tarikiyle şeref-vârid olan hüküm-i ilâhî gibi ki bu misillü kazâdan ihtirâz aslâ fâ‘ide vermez. Belki teslim ve inkiyâd üzere bulunmak lâzımdır.

Kazâ-yı Mu‘allak: Bir şart ile meşrût ve bir sebebe merbût olan kazâdır. Meselâ falân adamın tezevvüc ederse evlâdı olmak ve filân musîbet eğer du‘â edilirse def‘edilmek gibi mukayyed olarak şeref-sudûr etmiş olan hüküm-i ilâhîdir ki tezevvüc şart ve husûl-ı evlâd meşrût; du‘â sebep ve def‘-i musîbet müsebbeb olmuştur. Kezâlik tarlaya tohum ekmek sebep olup ekin hâsıl olmak müsebbebdir. İşte bu misillü kazâ-yı mu‘allaktan ihtirâz ve murâd-ı mu‘allakı talep mümkün olduğundan ‘ibâda lâzım olan, [31^b] şürût ve esbâba teşebbüs ve tevessül etdikden sonra murâdâta tâlib olmaktır.

Hâsılı kazâ-yı ilâhî kullara göre bir emr-i meçhûl olup her bir işde sebep ve şarta teşebbüs ve belki murâd olan şey ol sebep ve şart vâsıtasıyla bi-iznillâh hâsıl olur ümmîd-i ma‘kûliyle kullar için lâzımü’l-icrâ bir vazîfe-i mahsûsa bilinerek kabûl edilmiştir.

164 [Kemâleddin Efendi:] İzâh-ı maksad için terceme-i âyete ilâve edilen fazla cümleler mu‘terize içine alınmıştır.

Kemâleddin Efendi’nin “Zîrâ muhakkaktır ki hazer kaderi menetmez” diye tercüme ettiği cümlenin aslı الْقَدَرُ لَا يَنْتَعِجُ الْخَدَرَ فَإِنَّ الْخَدَرَ لَا يَنْتَعِجُ الْقَدَرَ şeklindedir (bk. Beyzâvî, *Envârüt-tenzil*, II, 182; İsmâil Hakki Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, IV, 292).

165 [Kemâleddin Efendi:] Ebüssuûd Efendi {الْمَقْدَرُ كَاتِبٌ} kelâm-ı meşhûrunu tağlît edip {الْمَقْدُورُ كَاتِبٌ} denilmesini tasvîb etmiştir. Nitekim *Kasîde-i Münferice Tahmîsî’nin Şerhi*’nde de zikreylemişdim.

Kemâleddin Efendi’nin bahsettiği yer için bk. Harpûtî, *Kasîde-i Münferice’nin Tahmîsîyle Berâber Türkçe Şerhidir*, s. 46. Kaynaklarda {الْمَقْدَرُ كَاتِبٌ} sözü hadis olarak geçmektedir (bk. Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ’*, I, 215 [hadis nr. 2325]).

Evlâd-ı Ya'kûb 'aleyhisselâm hakkında isâbet-i 'aynû'l-kemâl husûsuna gelince bu mücerred onların hakkında mukadder olmadığı için vâki' olmamıştır. Yoksa isâbet-i 'ayn muktezâ-yı kazâ-yı ilâhîden olduğu hâlde tedbîr-i mezkûr sebebiyle mündefi' olmuş değildir.

*Tedbîr koned bende vü tedbîr nemând
Takdîr-i Hudâvend be-tedbîr nemând.*¹⁶⁶

Celâleddîn Rûmî hazretleri kazânın mübrem kısmını murâd ederek buyurmuştur ki:

*Ger şeved zerrât-ı âlem hîle-pîç
Bâ-kazâ-yı âsmân hiçend ü hiç
Her çi âyed zâsman sûy-ı zemîn
Ne mefer dâred ne çâre ne kemîn*¹⁶⁷

*Hîlehâ vü çârehâ ger ejdehâst
Pîş-i illallâh ânâ cümle lâst.*¹⁶⁸

Şâ'ir-i şehîr Enverî'nin:

*Her belâyî ke'z âsmân âyed
Gerçi bâ dîgeri kazâ bâşed
Ber zemîn nâ-resîde mî gûyed
Hâne-i **Enverî** kücâ bâşed.*¹⁶⁹

[32^a] kıt'a-i mübâlağa-kârânesi derece-i iğrâkı da geçmiş olan ekâzîb-i şî'riyyeden olduğu bedihîdir.

166 [Kemâleddin Efendi:] Kul tedbîr yapar. Ma'a hâzâ bî-te'sîrdir. Fakat takdîr-i ilâhî tedbîre benzemez ya'nî müessirdir.

Divân-ı Kebîr'de bu beyit "Tedbîr koned bende vü takdîr nedând / Tedbîr be-takdîr-i Hudâvend nemând" şeklindedir (bk. Mevlânâ, *Külliyât-ı Şems yâ Divân-ı Kebîr*, II, 67 [652. Gazel]). Kemâleddin Efendi bu beyti, beyitten önceki mevzuu ve bu beyti takip eden *Mesnevî*'deki beyitleri İsmâil Hakkı Bursevî'den (*Rûhu'l-beyân*, IV, 296-97) nakletmiştir.

167 Bk. Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, III, 18. Birinci beytin ikinci mısraındaki "hiçend ü hiç" ibaresi *Mesnevî*'de "hiçend hiç" şeklindedir.

168 [Kemâleddin Efendi:] Kazâ-yı ilâhîye karşı bütün zerrât-ı 'âlem hîlesâz olsa yine hiç hükmünde kalır. Gökden yere inen kazânın saklanacak, kaçacak yeri ve çâresi yoktur. Bütün hîleler ve çâreler birer ejdehâ olsa bile Cenâb-ı Allah'a karşı hepsi ma'dûm hükmünde kalır (bk. Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, III, 37).

169 [Kemâleddin Efendi:] Gökden gelen her belâ dîger bir şahıs için mukadder ve kazâ olsa bile daha yere inmeden Enverî'nin hânesi nerededir diyor (bk. Enverî, *Külliyât*, s. 581). İkinci mısradaki "bâ dîgeri" ibaresi *Külliyât*'ta "ber dîgeri" şeklindedir.

Takdir-i ilâhî hasebiyle umûr üç kısım oluyor:

Kısm-1 Evvel: Muktezâ-yı hikmet-i ilâhiyye olarak husûlü insân için mukadder olmayan emrdir. Bu kısmı mukadder olmadığı için talep ve temennî fâidesizdir.

Kısm-1 Sâni: İnsânın irâde ve kudreti olmaksızın husûlü insân için mukadder olan emrdir. Hüsn ü cemâl, i'tidâl-i mizâc, selâmet-i a'zâ gibi. Bu kısmı da kulun irâdesi ta'alluk etmeyip makdûr-ı beşer olmadığı için talep ve temennî beyhûdedir.

Kısm-1 Sâlis: İnsânın irâde ve kudretini sarf ve sa'y ü kesbetmesi şartıyla husûlü insân için mukadder ve ol vechile hâsıl olan emrdir. 'İlim ve 'amel gibi.

'Akıl ve temyîz teklif-i şer'î ile mükellef ve me'mûr olmanın sebebi olduğu gibi sarf-ı irâde ile sa'y ve kesb dahi hayr ü şerrin ve sevâb ü 'ikâbın sebebidir. Kesb ve sa'y olmayınca matlûb hâsıl olmaz. Meselâ çift sürüp tarlaya tohum ekmek ekin hâsıl olmanın sebep ve şart-ı 'âdisi olduğundan,

*Bitmiyor ekmesizin mezra'ada el-hâsıl
Kime lâzım ise ekmek ona lâzım ekmek*

diyoruz.¹⁷⁰

'Allâme-i Rûm Ebüssuûd Efendi merhûmdan menkûl olan şu fetvâ-yı şerîfe sûretini -mebhasa münâsib bulduğumuz için- derc-i sahîfe-i beyân ediyoruz:

Zeyd'in mâlî ve 'ilmi ve kesbi, kesb ve kesbde sa'y ile mukadderden ziyâde olur mu?

el-Cevâb: Kesb ü sa'y ile mukadder olandan ziyâde olmak muhâldir. Kesb ü sa'y etmediği [32^b] takdirce mukadder olandan ziyâde olur. Ketebehül-fakîr Ebüssuûd 'ufiye 'anhu.¹⁷¹

170 Hacı Bayrâm-ı Velî'nin halifelerinden ve XV. asır Bayramiyye şeyhlerinden Abdal Sultan'a (Şeyh Muhyiddin Akbıyık) atfedilen bu beyit Belîğ'in *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân*'ında (s. 221), "Ekmeyen biçmedi bu mezra'ada el-hâsıl / Kime lâzım ise ekmek ana lâzım ekmek" şeklinde kayıtlıdır.

171 Bk. Velî b. Yûsuf (Yegân Efendi, Ebüssuûd Efendi'nin fetva kâtibi, ö. 998/1589), *Mecmûatü'l-fetâvâ*, vr. 218^b; Atâullah Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı [Şeyhülislâm Minkârizâde] Yahyâ Efendi*, vr. 15^b (derkenar); Seyyid Hamdullah, *Muînü'l-müftî*, vr. 4^b (derkenar). Ebüssuûd Efendi'nin fetvasıyla ilgili bu kaynaklara şu çalışma vesilesiyle ulaşım fetvayı teyit etme imkânı bulduk: Düzenli, "Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi ve Fetvâları", s. 137-38.

Beyzâvî hazretleri ﴿وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾¹⁷² kavli-i şerîfinin tefsîrinde ta'îlen ve zeylen buyuruyor ki: Mukadder olmayanı temennî hikmet-i ilâhiyyeye mu'arazadır. Kesb ile mukadder olanı temennî mahzâ hazzı tazyî' ve batâletdir. Ve bilâ kesb mukadder olanı temennî dahi zâyî' ve muhâldir.¹⁷³

Mu'tezile tâ'ifesi hikmetden gaflet ve sâ'ika-i cehâletle şürûr ve ma'âsinin takdîr ve kazâ-yı ilâhî ile olduğunu inkâr ve onları nefsi emmâre ve şeytân ihdâs eder diye bâtıl bir itikâd ihtirâ' ve icâd etmişlerdir. Kibâr-ı fırka-i İslâmiyye'nin birincisi olup mü'ahharen yirmi fırkaya inkısâm etmiş olan fırka-i mezkûre "kader"i nefyedip, "Küfür ve şer ve zulüm vesâir ma'âsî Hudâ'nın takdîriyle değildir. Kul, fîlinin hâlıkıdır" dediklerinden dolayı "Kaderiyye" nâmını almışlardır. Hattâ fahr-ı âlem -sallallâhu te'âlâ aleyhi ve sellem- efendimiz hazretleri kendi ümmetinden böyle bir fırkanın zuhûr edeceğini nûr-ı nübüvvetle keşfetmiş olduğundan bunların hakkında {الْقَدَرِيَّةُ مَجُوسٌ} ¹⁷⁴ buyurdıkları gibi bir de {هُمُ حُصَمَاءُ} ¹⁷⁵ buyurmuşlardı.

'Aceb zemm etdi ol kavm-i habîsi

"Mecûsü hâzihî'l-ümme" hadîsi.¹⁷⁶

Ma'atteessûf mefhar-i müfessirin 'allâme-i bi-karîn Mahmûd Zemahşerî dahi bu tâifenin müte'assib ve pîşvâlarındandır. Binâen'aleyh tefsîr-i bi-nazîri olan *Tefsîr-i Keşşâf* kavâ'id-i mezheb-i ehl-i itizâl ile mâlâmâldir.

Kaderi isbât edip de hayrın da şerrin de hâlıkı Cenâb-ı Allah olduğunu itikâd ederek {بِالْقَدَرِ خَيْرُهُ وَشَرُّهُ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى} diyen ehl-i sünnet kadere [33^a] nisbet olunup da "Kaderiyye" nâmını almaya kaderi nefyeden Mu'tezile'den ehak ve elyak değil midirler?

- Hayır değildirler.

172 "Allah'ın, kiminizi kiminize üstün kılmaya vesile yaptığı şeyleri (haset ederek) arzulayıp durmayın" (en-Nisâ 4/32).

173 Kemâleddin Efendi'nin tercüme ettiği kısım için bk. Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, I, 351.

174 [Kemâleddin Efendi:] Kaderi inkâr eden tâife bu ümmet-i İslâmiyye'nin Mecûsîsidir. Onlar hasta olurlarsa 'iyâde etmeyin, ölürlerse cenâzelerine hâzır olmayınız (bk. Ebû Dâvûd, *Sünen*, II, 634 [hadis nr. 4691]); İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 625-26. Kemâleddin Efendi'de "إِنْ مَرَضُوا" ibaresinin başında fazladan bir "وَ" vardır (مَرَضُوا).

175 [Kemâleddin Efendi:] Onlar kader hususunda Allah'ın husemâsıdır (bk. Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, XV, 75 [hadis nr. 11925]; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, VII, 263 [hadis nr. 6506]).

176 İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî*, s. 185.

Çünkü hadîs-i mezkûr Kaderiyye nâmını alanların iki hâlik isbâtı husûsunda Mecûs'a müşârik olmalarını iktizâ ve iş'âr ediyor. Şu hâlde "Hayr ve şer hep Allah'ın takdîriyledir" diyenlere Kaderiyye nâmı hiç yakışık almaz. Zîrâ onlar ile Mecûs beyninde hiçbir vechile müşâreket ve müşâbehet yoktur ki hadîs-i şerîfde mezkûr olan Kaderiyye nâmının bunlara hamli sahîh olabilsin. Fakat kaderi nefyedip "Kul fî'linin hâlikıdır, ma'âsî-yi beşer Hudânın takdîriyle değildir" diyerek kabâ'ih ve şürûrun halk ve îcâdını kula isnâd ve bu cihetle Mecûs gibi iki hâlik isbât eden Mu'tezile'nin Mecûs'a müşâreket ve müşâbehetleri bedîhî idüğünden "Kaderiyye" nâmının bunlara hamli sahîh ve münâsib olduğunda iştibâh yoktur. Hem de ikinci hadîs-i şerîfde beyân buyurulan husûmet ancak Cenâb-ı Hakk'ın murâd etmediği ve belki kerih gördüğü şeyleri kendileri îcâda kâdir olduklarını îtikâd edenlere sezâ olur. Yoksa "Hayır ve şer, kâffe-i umûr Hudânın takdîriyledir" diyenler için bir gûne husûmet mutasavver olmaz. Kazâ ve kader yek-dîgerinden ayrı şeyler olduğuna, rivâyet olunan vak'a-i âtiye şehâdet eyler.

Emîrül-mü'minin Hazret-i Ömerü'l-Fârûk -radiyallâhu 'anhü- Şâm'a müteveccih-i 'azîmet olduğu hâlde Şâm'da "tâ'un" denilen illet-i müstevliye-i sâriyenin zuhûr etdiğini işitmekle şehre girmeyip semt-i âhere munsarîf olmuştu. Ebû 'Ubeyde İbnü'l-Cerrâh [33^b] -radiyallâhu 'anhü- halîfe-i müşârün ileyhın Şâm ciheti ser'askeri idi. Ona {أَتَقَرُّ مِنَ الْقَضَاءِ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ؟} dedi. Hazret-i Ömer b. el-Hattâb dahi {أَفَرُّ مِنْ قَضَاءِ اللَّهِ إِلَى قَدْرِهِ؟} diye cevâb verdi.¹⁷⁷ "Kader-i ilâhî kazâ sûretini bulmadıkça def'-i ilâhî mercûdur" demek istedi. Bu misillü bir su'âle karşı Resûl-i Ekrem efendimiz hazretlerinin de öyle bir cevâb vermiş olduğu mervîdir.¹⁷⁸ Ma'a hâzâ İbn Esîr demişdir ki: "Kazâ ve kader mütelâzımlardır. Ehadühümâ âherden münfek olmaz. Zîrâ kader esas, kazâ binâ menzilesindedir."¹⁷⁹

Şâyân-ı zikr olan mes'âl-i mühimmedendir ki İmâm Tirmizî, 'Ubâde b. es-Sâmit hazretlerinin rivâyetiyle sâhib-i şerî'at, vâkıf-ı her hakikat efendimize isnâd ederek şöyle bir hadîs-i şerîf zikretmişdir: {أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ ثُمَّ النَّوْنَ وَهِيَ}

177 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, XI, 503-9 (hadis nr. 5729); Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, IV, 1740-41 (hadis nr. 2219); Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VI, 347.

178 Kemâleddin Efendî'nin bahsettiği, bazı risâlelerde de mehz gösterilmeden Hz. Peygamber'e atfedilen bu rivâyet çoğunlukla Şii kaynaklarda Hz. Ali'nin sözü olarak nakledilmektedir. Buna göre, Hz. Ali bir gün yıkılmak üzere olan bir duvarın dibinden geçerken hızlanır. Yanındakiler ona, "Ey emîre'l-mü'minin! Kaçıyor musun yoksa?" deyince "Evet, Allah'ın kazâsından kaderine kaçıyorum!" der (bk. İbn Bâbaveyh [Şeyh Sadûk], *et-Tevhîd*, s. 369; Mâzenderânî, *Şerhu Usûli'l-Kâfi*, V, 6; aynı rivâyetin Hz. Peygamber'e aidiyeti hususunda bk. Mîras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı*, XII, 221).

179 İbnü'l-Esir, *Câmiu'l-usûl*, X, 104.

الدَّوَاءُ فَقَالَ لَهُ أَكْتُبْ قَالَ مَا أَكْتُبُ؟ قَالَ أَكْتُبُ الْقَدَرَ فَكُتِبَ مَا كَانَ وَمَا هُوَ كَاتِبٌ إِلَى الْأَبَدِ ثُمَّ حَتَمَ عَلَى فَمِ الْقَلَمِ فَلَمْ يَنْطِقْ وَلَا يَنْطِقُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ¹⁸⁰

İmâm Taberânî de Ebü'd-Derdâ' hazretlerinin rivâyetine istinâd ile şu lafz üzere bir hadîs-i şerîf rivâyet ediyor: {فَرَعَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى كُلِّ عَبْدٍ مِنْ حَمْسٍ: مِنْ أَجَلِهِ، وَرِزْقِهِ، وَمَصْنُوعِهِ [أَيَّ حَمَلٍ مَوْتِهِ]، وَشَقِيٍّ، أَوْ سَعِيدٍ} ¹⁸¹ **Hattâ üdebâdan biri şu hadîs-i şerîfe binâen şöyle demiştir:**

جَرَى قَلَمُ الْقَضَاءِ بِمَا يَكُونُ
فَسَيِّئَانَ النَّحْرُوكِ وَالسُّكُونُ
جُنُونٌ مِنْكَ أَنْ تَسْعَى لِرِزْقِي
وَيُرْزَقُ فِي غِشَاوَتِهِ الْجَيْنُ¹⁸²

Zikrolunan ehâdis-i şerîfenin sarâhat-i delâletine binâen ‘ulemâ-yi kirâ-mın bir kısm-ı a‘zamı, başda Hazret-i ‘Alî -kerremallâhu vechehû- olduğu hâlde “Levh-i mahfûz mahv u isbât kabul etmez” demişler ve ﴿يَتَخَوُّوا اللَّهَ مَا يُشَاءُ﴾ ¹⁸³ [34^a] âyet-i kerîmesini umûr-ı dünyâdaki ihtilâf ve tebeddüle hamlederek ¹⁸⁴ ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ﴾ ¹⁸⁴ kavlı-i şerîfini de şâhid göstermişlerdir.

180 [Kemâleddin Efendi:] Cenâb-ı Allah'ın ibtidâ yarattığı kalem, sonra devâtdır. Kaleme “yaz” dedi. “Ne yazayım” deyince “Makdûrât ve mahlûkâtı mufassalen yaz” buyurdu. Kalem de mukaddem ve mu‘ahhar olanları olacakları yazdı. Mu‘ahharan kalemin ağzını mühürledi. Daha nâtik olmadı ve kıyâmete kadar da nâtik olmaz. Bir şey yazmaz (bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, LVI, 208; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 2273; hadisin baş kısmı اَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ şu kaynaklarda da mevcuttur: Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, IV, 29 [hadis nr. 2155]; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, IV, 450 [hadis nr. 3735]).

181 [Kemâleddin Efendi:] Cenâb-ı Allah her bir kulunun eceli, rızıkı, ‘ameli, ölecek yeri, şaki ve sa‘id olması hakkında beş husûsdaki hükmünü vermiş bitirmiştir (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XVI, 73-74 [hadis nr. 21620]; Heysemî, *Mecmau‘z-zevâid*, XV, 37 [hadis nr. 11869]; Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-evsat*, IV, 99 [hadis nr. 3144]).

182 [Kemâleddin Efendi:] Kalem, kazâ-yı ilâhî, olacak zuhûra gelecek şeyler hakkında ezelen câri olmuştur. Şu halde hareket ve sükûn yek-digerine müsâvî ‘adeddiliyor. Ana karnındaki çocuk mestûr olduğu perde-i rahim içinde merzûk olurken rızık için senin çabalaman ‘âdetâ cinnettir.

Kaynaklarda III. (IX.) asır Arap şairlerinden İbnü'r-Rûmî ve Ebü'l Hayr el-Kâtib el-Vâsîti ile V. (XI.) asır şairlerinden Ebü'l-Ferec İbn Hindû'ya atfedilen kıta birçok dinî, edebî eserde yer almaktadır (bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 283; Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ved-dîn*, s. 241; Seâlibî, *Hâsü'l-hâs*, s. 74). “لِرِزْقِي” kelimesi Kemâleddin Efendi'nin nüshasında “الْجَيْنُ”; “لِرِزْقِي” kelimesi de “الْجَيْنُ” şeklinde yazılmıştır.

183 “Allah dilediğini siler, dilediğini bırakır. Ana kitap O'nun katındadır (er-Ra'd 13/39).

184 Nüshada bitişik yazılan bu ibareler iki farklı âyet-i kerîmeden alınmıştır. ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ﴾ kısmı İsrâ sûresinin 17 âyetinde, ﴿وَأَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ﴾ kısmı ise En'âm sûresinin 6. âyetinde geçmektedir. Kemâleddin Efendi'nin kastettiği âyet şu olmalıdır: ﴿أَلَمْ يَرَوْا﴾

- En evvel yaradılan {أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي} ¹⁸⁵ hadîs-i şerîfi muktezâsı üzere nûr-ı Muhammedî değil midir? Hattâ onunçün şâ'ir-i şehîr Gâlib Dede merhûm şöyle demişdi:

Çün "evvelü mâ halak"dur ol nûr
Sâni-i Hudâ disem de ma'zûr. ¹⁸⁶

- Evet, en evvel yaradılan şey hakkında {أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي} ve {أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ} ¹⁸⁷ ve {أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ} ¹⁸⁸ diye zâhiren yek-digeriyle mütenâkız üç türlü hadîs-i şerîf vârid olup muhakkikîn tarafından bunların hepsiyle hakikat-i Muhammediyye ve nûr-ı Ahmediyye'den 'ibâret olan hakikatü'l-hakâ'ik kasd ve irâde buyurulmuşdur denilip araları tevfiik edilmişdir.

Lâhika-i beyân olmak üzere 'ilâveten şunu da 'arzederim ki İmâm A'zam Ebû Hanîfe hazretleri *Fıkh-ı Ekber*'inde "Dünyâ ve 'ukbâda hiçbir şey mevcûd ve hâdis olmaz, illâ Cenâb-ı Allah'ın meşiyet ve irâdesi ve 'ilmi ve kazâ ve kaderi ve levh-i mahfûza yazılmasıyla mevcûd ve hâdis olur bulunur" dedikten sonra ¹⁸⁹ "İbâdın şu hâlde hükmi kat'î ve kazâ ve kader-i ilâhiye muhâlefete kudreti olamayacağı zarûrî olmağla ef'âl-i 'ibâdda cebr-i tâm ve ıztırâr lâzım gelir" diye bir suâl tevehhüm olacağına kanâ'at hâsıl etdiğinden suâl-i mukaddere cevâb olmak üzere {وَلَكِنْ كَتَبَهُ بِالْوَصْفِ لَا بِالْحُكْمِ} ¹⁹⁰ buyurmuş ve bununla suâl-i mütevehhim-i mezkûru def'eylemiştir.

Ya'nî Hak sübhânehû ve te'âlâ hazretleri levh-i mahfûzuna, "Her şey hakkında filân nesne şöyle olur. Meselâ falân kimseler ihtiyârlarıyla kâfir ve filân kimseler de ihtiyâr ve irâdeleriyle mü'min olurlar. Vesâir eşyâ da şöyle olur" diye her nesnenin evsâf ü ahvâlini ve kulların irâde ve kasdlarını îcâda sebep olmak üzere yazmıştır. Yoksa emir ve nehyin hükmi kat'isi tarikiyle "Filân şey böyle olsun falân kimseler de şöyle olsunlar" diyerek yazmamıştır. Şu hâlde cebr ve ıztırâr lâzım gelmeyeceği beyândan müstağnidir. ¹⁹¹

كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَجَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ فَآهَلَكْنَاكُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ ﴿١٠١﴾ "Kendilerinden önce nice nesilleri helâk ettiğimizi görmediler mi? Yeryüzünde size vermediğimiz imkânları onlara vermiştik. Onlara bol bol yağmur yağdırmış, topraklarından nehirler akıtmıştık. Fakat günahlarından ötürü onları helâk ettik ve onların ardından başka bir nesil yarattık" (el-En'âm 6/6).

185 Bk. Süyûtî, *Tahrîcü ehâdisi şerhi'l-Mevâkıf*, s. 32 (hadis nr. 12); Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, I, 264-65 (hadis nr. 827).

186 Şeyh Galib, *Hüsn ü Aşk*, s. 26.

187 Bk. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, I, 263 (hadis nr. 822); Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, X, 669-70.

188 Kaynak için bk. 180. dipnot.

189 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 72.

190 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 72.

191 Kemâleddin Efendî'nin buradaki izahları ile Ali el-Kârî'nin *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*'indeki

Bibliyografya

- Abdurrahman-ı Câmî, *ed-Dürretü'l-fâhire fî tahkîki mezhebîs-sûfiyye ve'l-mütekelimîn ve'l-hukemâ*, Kahire: Muhyiddin Sabri, 1328.
- Abdurrahman-ı Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât. Mecmûa-i Molla Câmî* içinde, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1309.
- Abdülhamid Hamdi Efendi, *Hâşiye cedîde ale's-Siyâlkûtî*, İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1287.
- Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, haz. Ahmed el-Kalâş, I-II, Beyrut: Dâru ihyâ'it-türâsi'l-İslâmî, 1351.
- Adudüddin el-Îcî, *el-Mevâkıf fî ilmi'l-keîâm*, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, t.y.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, haz. Ahmed M. Şâkir- Hamza Ahmed ez-Zeyn, I-XX, Kahire: Dârü'l-hadis, 1416/1995.
- Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbih*, I-IX, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1422/2002.
- Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, Kahire: Dârü'l-kütübî'l-Arabiyyeti'l-kübrâ, 1327.
- Atâullah Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı [Şeyhülişlâm Minkârizâde] Yahyâ Efendi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1087.
- Belîğ, İsmâil, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân*, Bursa: Hüdâvendigâr Matbaası, 1287.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *el-Kazâ' ve'l-kader*, haz. Muhammed b. Abdullah Âlu Âmir, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1420/2000).
- Bezvâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, haz. M. Subhî b. Hasan Hallâk – Mahmûd Ahmed el-Atraş, I-III, Dımaşk: Dârü'r-Reşîd, 1421.
- Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, haz. Takıyyüddin en-Nedvî, I-XV, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2011.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333-42.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevakıf Şerhi (Metin-Çeviri)*, çev. Ömer Türker, I-III, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayını, 2015.
- Çerkesşeyhizâde Mehmed Tefvik Efendi, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye*, Kahire: el-Matbaatü'l-behiyye, 1310.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *el-Müsnedü'l-câmi'*, haz. Nebîl b. Hâşim Abdullah el-Gamrî, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013.
- Düzenli, Pehlul, "Osmanlı Hukukçusu Şeyhülişlâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları" (doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.
- Ebü Azbe, *er-Ravzatü'l-behiyye fimâ beyne'l-Eşâire ve'l-Mâtürüdiyye*, Haydarâbâd: Dâiretül'maârifî'n-Nizâmiyye, 1322.
- Ebü Dâvûd, *Sünen*, haz. Kemâl Yûsuf el-Hût, I-III, Beyrut: Dârü'l-cinân, 1988.

- Ebü Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, haz. Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Ebü Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, I-X, Kahire: Matbaatü's-saâde, 1394-99/1974-79.
- Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *Tasaffuhü'l-edille*, haz. Wilferd Madelung – Sabine Schmidtke, Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.
- Enverî, Evhadüddin, *Külliyât-ı Nazm-ı Enverî*, y.y.: Matbaa-i Münşî Nevl-i Kişver, 1897.
- Eşârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-musallîn*, haz. Helmut Ritter, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963.
- Gazzâlî, *İhyâü ulûm'd-dîn*, haz. Abdülaziz İzzeddin es-Seyrevân, I-V, Beyrut: Dârü'l-kalem, t.y.
- Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, haz. Semih Dugaym, Beyrut: Dârü'l-fikri'l-Lübânî, 1994.
- Gelenbevî, *Celâl Hâşiyesi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, nr. 12390/YZ0556.
- Gölcük, Şerafettin -Metin Yurdağür, "Gelenbevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 552-555.
- Hâfız-ı Şîrâzî, *Dîvân*, Tahran: Neşr-i Pârsâ, 1379.
- Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, I-XII, Riyad: Dârü'l-meymân, 1435/2014.
- Harpûtî, Abdüllatîf, *Tenkihu'l-keâm*, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1330.
- Harpûtî, Kemâleddin, *Kasîde-i Münferice'nin Tahmîsiyle Beraber Türkçe Şerhidir*, Ma'mûretülazîz: Vilâyet Matbaası, 1317.
- Haydar el-Âmülî, *Esrârü's-şeria ve etvârü't-tarîka ve envârü'l-hakîka*, Beyrut: Dârü'l-hâdî, 2003.
- Heysemî, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, haz. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, I-XXIII, Cidde: Dârü'l-minhâc, 1436/2015.
- İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâ'ir-ricâl*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1404-1405/1984.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, haz. Muhibbüddin Ebü Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî, I-LXXX-, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1415/1995-.
- İbn Bâbeveyh [Şeyh Sadûk], *et-Tevhîd*, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, t.y.
- İbn Ebü Şerîf, Kemâleddin, *el-Müsâmere fî şerhi'l-Müsâyere fî ilmi'l-keâm*, I-II, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 2006.
- İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâga*, haz. Muhammed İbrâhim, I-XI, Bağdad: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, 2007.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, haz. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.

- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili iyyâke na'bûdü ve iyyâke nesteîn* haz. M. Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî, I-II, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, 1996.
- İbn Mâce, *Sünen*, haz. M. Mustafa el-A'zamî, I-IV, Riyad: Şeriketü't-tibâati'l-Arabiyye, 1984.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1999.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin, *el-Kasîdetü't-tâiyye fi'l-kader*, haz. Muhammed b. İbrâhim Ahmed, Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1424/2003.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, haz. Ahmed Şemseddin, I-IX, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1999.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *Fusûsü'l-hikem*, haz. Ebül-Alâ Afîfî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, t.y.
- İbnü'l-Esir, Mecdüddin, *Câmiu'l-usûl fi ehâdisi'r-resûl*, haz. Abdülkâdir el-Arnaût, I-XIII, Beyrut: Mektebetü dâri'l-beyân, 1972.
- İbnü'l-Hümmam, *el-Müsâyere fi ilmi'l-keâm ve'l-akâidi't-tevhîdiyyeti'l-münciye fi'l-âhire*, haz. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire: el-Matbaatu'l-Mahmûdiyyetü't-ticâriyye, t.y.
- İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, I-IV, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.
- İsmâil Hakkı Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, İstanbul: Bosnavî Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1294.
- İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-Hitâb*, İstanbul: Matbaa-i Kürsi-i Hilâfet-i Hak, 1256.
- İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, I-X, İstanbul: Mektebet-i Eser, 1389.
- İshak Zencânî, *Nazmü'l-leâlî (Manzûme-i Akâid)*, İstanbul: Hattat Tefvik Efendi Matbaası, 1291.
- İyâd eş-Şâfî, *el-Mefâhirü'l-aliyye fi'l-meâsiri's-Şâzeliyye*, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 2004.
- Karaca, Songül “Kadıızâde Mehmed Efendi Manzûme-i Akâid” (yüksek lisans tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2012.
- Karataş, Ahmet, “Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi'nin *Rekâik: Hadîs-i Erbaîn* Risâlesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48 (2015): 57-94.
- Karataş, Ahmet, “Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49 (2015): 29-125.
- Karataş, Ahmet, “Kemâleddin Harputî Efendi'nin Şiirleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50 (2016): 71-135.
- Karnî, İsmail M., *el-Kazâ' ve'l-kader inde'l-müslimîn: Dirâse ve tahlîl*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1427/2006.

- Kemalpaşazâde, *Nigâristân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 4338.
- Kudâî, *Müsnedü's-şihâb*, haz. Hamdî Abdülmecid es-Selefi, I-II, Beyrut: Müessesetür-risâle, 1407/1986.
- Kurtoğlu, Orhan, "Lebib Divânî" (doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.
- Mâverdi, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, haz. M. Kerim Râcih, Beyrut: Dâru ikra', 1985.
- Mâzenderânî, M. Sâlih, *Şerhu Usûli'l-Kâfi*, I-V, Beyrut: Dâru ihyâit-türâsi'l-Arabî, 2000.
- Mecmûa*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar, nr. 36143.
- Mevlânâ, *Külliyât-ı Şems yâ Divân-ı Kebîr*, haz. Bediüzzaman Firûzanfer, I-VII, Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1337.
- Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, I-VI, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268.
- Miras, Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-XII, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1978.
- Muâfa en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfi ve'l-enîsü'n-nâsihu's-şâfi*, haz. Abdülkerim Sâmî el-Cündî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1426/2005.
- Mübârekpûrî, *Tuhfetül-ahvezî bi-şerhi Câmiit-Tirmizî*, haz. Abdülvehhâb Abdüllatif, I-X, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1404.
- Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, haz. M. Fuâd Abdülbâkî, I-V, Kahire: Dâru ihyâil-kütübî'l-Arabiyye, 1955.
- Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ* haz. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî - Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî b. Hasan, I-VI, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1991.
- Osman Abdülmennân Efendi, *Me'va'r-regâib fi mecdi'n-nesâih*, İstanbul: Bosnevî Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1306.
- Osman Bedreddin Erzurumî, *Gülzâr-ı Sâminî: Mektûbât*, haz. Ülker Yeniâcun, İstanbul: Marifet Yayınları, 2006.
- Recâizâde Mahmud Ekrem, *Recâizâde Mahmud Ekrem, Bütün Eserleri II*, haz. İsmail Parlâtır v.dğr., I-III, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Remzî, M.M., *Telfikül-ahbâr ve telkihü'l-âsâr fi vakâii Kazan ve Bulgar ve mülûki't-Tatar*, I-II, Orenburg: Matbaatü'l-Kırîmiyye el-Hüseyniyye, 1908.
- Seâlibî, Ebû Mansûr, *Hâsül-hâs*, Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât, t.y.
- Seyyid Hamdullah, *Muînü'l-müftî fi'l-cevâb ale'l-müsteftî (Fetâvâ-yı Pîr Mehmed Üskübî)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1094.
- Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, I-IV, İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1958-68.
- Süyûtî, *Câmiu'l-ehâdis*, haz. Abbas Ahmed Sakr-Ahmed Abdülcevâd, I-IX, y.y.: Matbaatü Hattâb, t.y.

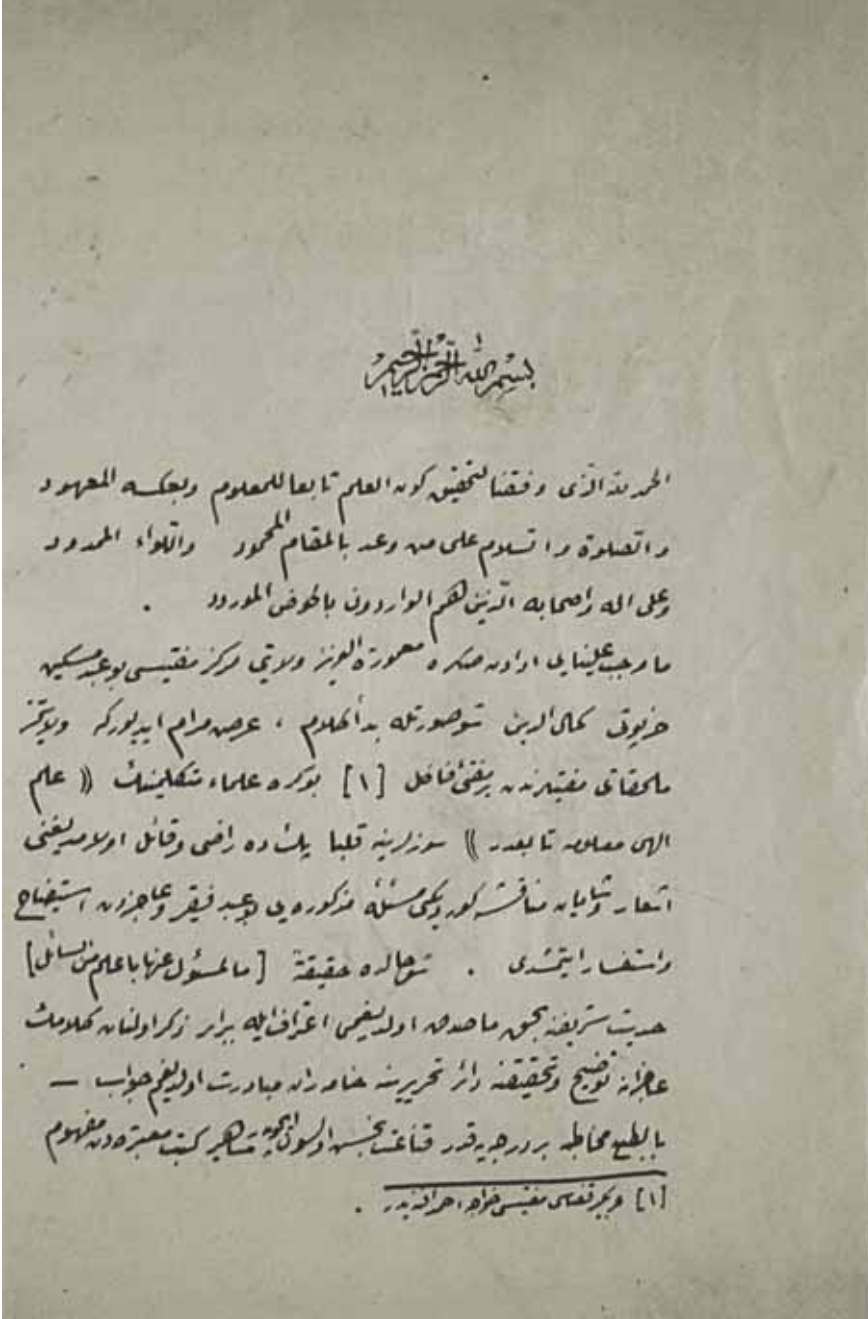
- Süyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesire fî ehâdisi'l-meşhûre*, haz. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, Riyad: Câmîatü'l-Melik Suûd, 1986.
- Süyûtî, *el-Leâli'l-masnûa fî'l-ehâdisi'l-mevzûa*, I-II, Kahire: el-Mektebetü't-ticâriyye-tü'l-kübrâ, t.y.
- Süyûtî, *Tahrîcü ehâdisi şerhi'l-Mevâkıf*, haz. Subhî es-Sâmerrâî, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1986.
- Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl*, haz. M. Hasan İsmâil eş-Şâfî, I-II, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1999.
- Şeyh Galib, *Hüsni ü Aşk*, haz. M. Nur Doğan, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye ve Zeylleri: Vekâiyü'l-fuzalâ I*, haz. Abdülkadir Özcan, I-V, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, haz. Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, I-XI, Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1405-16/1985-95.
- Tahrânî, Seyyid Muhammed Hüseyinî, *Kitâb-ı Tevhîd-i İlmî ve Aynî*, Tahran: Devre-i Ulûm ve Maârif-i İslâm, 1410.
- Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, haz. Abdurrahman Umeyre, I-V, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1409/1989.
- Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr: Sünenü't-Tirmizî*, haz. Beşşâr Avvad Ma'rûf, I-VI, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1998.
- Velî b. Yûsuf (Yegân Efendi), *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, nr. 187.
- Yurdagür, Metin, "Harpûtî, Abdüllatîf", *DİA*, XVI, 235-37.
- Zebîdî, M. Murtazâ, *İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi İhyâi ulûmü'd-dîn*, I-X, Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, 1994.
- Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, haz. Şuayb el-Arnaût, I-XXIII, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402-1405/1982-85.
- Zemahşerî, *el-Keşşâf*, haz. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr., I-IV, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1998.

Kemâleddin Harpûtî'nin *Tesbîtü'l-mefhûm fî tahkiki't-tebeyye beyne'l-ilm ve'l-ma'lûm* İsimli Kelâm Risâlesi

Tesbîtü'l-mefhûm fî tahkiki't-tebeyye beyne'l-ilm ve'l-ma'lûm Osmanlı'nın son devir ulemâsından müftü Kemâleddin Harpûtî Efendî'nin Allah'ın ilminin mâlûma tâbi olduğu düşüncesini çeşitli delillerle ispatlamaya çalıştığı bir kelâm risâlesidir. Kemâleddin Efendi eserini Kur'an'a, hadislere, İmam Mâtürîdî ve İmam Eş'arî'nin düşünceleri başta olmak üzere medreselerde okutulan kelâm kitaplarına, İbnü'l-Arabî, Abdurrahman-ı Câmî, İsmâil Hakkı Bursevî gibi sûfilere ve çağdaşı müderris Abdüllatif Harpûtî'nin *Tenkîhu'l-kelâm*'ına dayanarak yazmıştır. Şimdilik bilinen yegâne yazma nüshası günümüz harflerine aktarılarak bu makale vasıtasıyla kelâm ve tasavvuf sahası araştırmacılarının dikkatine sunulmuştur. Eser ilim-mâlûm irtibatının müstakil olarak ele alındığı bir risâle olması yanında XX. asır Harput'undaki medrese kültürünün ilmî derinliğini yansıtan son numunelerden sayılması bakımından da önemlidir.

Anahtar kelimeler: Kemâleddin Harpûtî, ilim, mâlûm, kader, kazâ, Mâtürîdî, Eş'arî, İbnü'l-Arabî, İsmâil Hakkı Bursevî, kelâm, tasavvuf.

Eserden Örnek Varaklar

2

و مقبس دلائل صدقہ و مسائل متفرعہ سنک انصافیہ و اصل درجہ الخطاب
اولوب عادتہ استقل بکتاب کلنی کتاب ایدی . ذاتا مقصدہ علمہ
رضی الظاہ فضائل کل علم مجرد افتخار مسائل اولیٰ بقصدہ . ثبت المفہوم
فی تحقیق النبیۃ بین العلم والمعلوم . عجزانی آتہ و صبرہ کثیر بکم سائلہ
سائلہ بارہ کوریدہ ہفت نوافضک عضو صبح کریمانیہ مطہرتی مطالعیہ کریمہ
جا لکھڑک و کارہ توفیقات الہیہ عنہ انفا عظیم و التوا بہم .

— ومن اللہ التوفیق والختیاریہ —

مسائل علم کلام آتہ اولوب ذوات عنذہ معلوم و مسلم اولیٰ اوزرہ
فضائلہ ، علمہ افعالہ . تکلیف مالایطمانہ ، صفات الہیہ
مستدری علم کلام الکتبہ و درین مسائل تکلیفہ مشہورہ ہندہ .
صنی علم و قدرتہ سدانہ حکما علما ارہ سہ مختلفہ جہانہ تالیہ این
تنت آرا ، بلحاظ سوا تفسیرہ سورہہ فالرہ و علمہ علمای کریمہ
امام غزالی ، جہاد آتہین روانی کبی ذوات محترقیہ عادتہ الی و تکلیف
درجہ لہیہ قدرہ ارتقا ایمیہ .

سہ لکھ مقصد بزرگ تمامہ تخر و وضع ایسی مجموعہ مبہمتہ ایضہ مذکورہ ذوات
اولوب بر آتہ بیاناتہ ببولونہ محو ترغیب

فضائلہ یکہ بکریمہ ابری سید اولوب لطفہ وادہ در لکھ اولوب
فضائلہ ارادہ و علمہ ، یا خود کلام صنفہ ایسک صنفہ کمال
تقدیرہ بچیس اسدہ ، بچیس اصدہ . فقط فضائل علمہ اہم عنہ

